

Bharat Itihas Samshodhaka Mandal, Poona
Swiya Grantha Mala, No. 67

Selected Inscriptions from Maharashtra

(5th to 12th Century A. D.)

Dr. M. G. Dikshit, Ph. D.

महाराष्ट्रांतील कांहीं
प्राचीन ताम्रपट व शिलालेख

(इ. स. पांचव्या ते बाराव्या शतकांतले)

डॉ. मो. गं दीक्षित, पीएच्. डी.

4760

महाराष्ट्रांतली कांहीं प्राचीन ताम्रपट व शिलालेख

(इ. स. पांचव्या ते बाराव्या शतकांतले)

संपादक—डॉ. मोरेश्वर गं. दीक्षित,

पीएच्. डी.

डेक्कन कॉलेज रिसर्च इन्स्टिट्यूट, पुणे

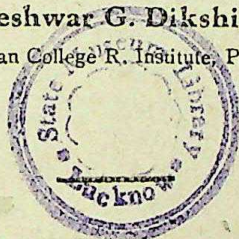
Selected Inscriptions from Maharashtra

(5th to 12th Century A. D.)

Edited by

Dr. Moreshtar G. Dikshit, Ph. D.

Deccan College R. Institute, Poona

शके १८६८]

किंमत ३ रु

[A. D. 1947

प्रकाशक :

चिं. ग. कर्वे

चिटणीस, भारत इतिहास सं. मंडळ,

३६३ सदाशिव पेठ, पुणे शहर

4760

मुद्रक :

जनार्दन गणेश जोशी,

जनार्दन सदाशिव लिमिटेडचा प्रेस,

३९४ सदाशिव पेठ,

पुणे २

To

Rev. H. Heras, S. J.,

(Director, Indian Historical Research Institute,
St. Xavier's College, Bombay)

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

संपादकीय निवेदन

	पृष्ठ
(१) एक महत्त्वाचा राष्ट्रकूट ताम्रपट	१
(२) शिलाहार च्छद्वैदेव ह्याचा एक ताम्रपट (महामहोपाध्याय वा. वि. मिराशी व डॉ. मो. गं. दीक्षित)	९
(३) शिलाहार च्छित्तराज याच्या ताम्रपटाचा उतारा शके ९४६	३२
(४) कदम्ब गूहल्लदेव (दुसरा) याचा सावई-वेरे ताम्रपट शके ९६०	४६
(५) शिलाहार अनंतदेव याचा विहार शिलालेख शके १००३	६९
(६) शिलाहार भोज (दुसरा) याचा कोल्हापूर शिलालेख शके ११०४	७३
(७) माणिकपूर (वसई) येथील शिलालेख शके ११२९	८१
(८) दिवे आगर येथील एक शिलालेख शके ११७६	८५
(९) नेऊरगांव येथील यादव रामचंद्र देव याचा शिलालेख शके १२००	८९
(१०) कालवार येथील यादव शिलालेख शके १२१०	१०३
English Summary	१०६
सूचि	११६

प्रस्तावना

प्रस्तुत ग्रंथानें भा. इ. सं. मंडळाच्या स्वीयग्रंथमालेंत चांगली भर पडत आहे, याचा मंडळाच्या हितचिंतकांस खात्रीने आनंद वाटेल. 'भारत इतिहास संशोधक' हें नांव धारण करून मंडळ मराठ्यांच्या इतिहासापलीकडे फारसें पाऊल टाकीत नाही असा आक्षेप कांहीं जणांकडून येतो व त्यांत तथ्य नाही असें नाही. तथापि त्याला जीं कारणे आहेत तीं येथें देण्याचें प्रयोजन दिसत नाही. मंडळांत कागदपत्रेंच बहूशीं येत असल्यानें व महाराष्ट्रांत प्राचीन इतिहासाचा अस्सल साधनांवरून अभ्यास करणारे विद्वान् कमी असल्यानें ही उणीव भासते खरोच. मंडळाचें या बाबतींत अगदीं दुर्लक्ष आहे असें मात्र नाही. मंडळाच्या नियत-कालिकांतून शिलालेख-ताम्रपटावर आधारलेले कित्येक लेख येऊन गेले आहेत. मंडळाचे संशोधक श्री. ग. ह. खरे यांनीं 'दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाचीं साधनें' यांचे दोन खंड प्रसिद्ध केले असून तिसराहि लवकर बाहेर पडेल. हीं साधनें म्हणजे श्री. खरे यांनीं संशोधून संपादलेले शिलालेख-ताम्रपटच होत. यांची संख्या सुमारे ३५ भरेल. श्री. खरे यांनीं प्राचीन लिपींचा अभ्यास स्वतःच परिश्रमपूर्वक करून आज नांव मिळविलें आहे व या शाखेंतील राजवाड्यांची परंपरा मंडळांत टिकविली आहे. आतां त्यांच्या जोडीला मंडळाचेच एक आस्थे-वाईक सभासद डॉ. मो. गं. दीक्षित उभे राहिले याचा मंडळास आनंद आहे.

शिला, स्तंभ, मूर्ती, धातुपाट, नाणीं इ. वरचें लेखन लावून त्यांवरून इतिहासज्ञानांत भर टाकणारे महाराष्ट्रीय पंडित डॉ. भांडारकर, डॉ. पाठक, रा. व. का. ना. दीक्षित यांसारखे होऊन गेले व डॉ. आळतेकर, डॉ. य. खु. देशपांडे, म. म. मिराशी, प्रा. कुंदगार, श्री. डिसकळकर, श्री. खरे, डॉ. दीक्षित हे आज आपल्यासमोर आहेत. तथापि महाराष्ट्रांत तरी या इतिहास-साधनांचा अभ्यास करणारे वा व्यासंग लावून घेणारे फारसे निघत नाहीत असें दिसून येईल. कॉलेजांतील प्राध्यापकांनीं आपल्या विद्यार्थ्यांना याची गोडी लावा-वयाची व स्वतःच कित्ते व्याख्याचे व शिष्यपरंपरा निर्माण करावयाची, ही गोष्ट होत नाही. फादर हेराससारखे किती प्राध्यापक निघतील ? पीएच्. डी. च्या साहित्यासाठी स्वतः चार-पांच वर्षे दरीखोरी, लेणी, वाड्या इ. चें कष्टानें संशोधन करणारे श्री. मो. गं. दीक्षित यांच्यासारखे फादर हेरासचे शिष्य थोडेच. कांहीं-तरी विषय घेऊन तो कसातरी फुलवून दाखविला म्हणजे ही अत्युच्च पदवी मिळते असा जो ग्रह आज झालेला आहे त्याला मुख्य कारण कष्टसाध्य उपयुक्त विषयांची निवड होत नाही हें एक आहे. असो.

आमचा प्रांत, आमचें विद्यापीठ व आमचीं महाविद्यालये या कोरीव लेखांच्या (एपिग्राफी) अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करीत आहेत खास. नाणकशास्त्राच्या

बाबतीतहि हाच पाढा वाचावा लागेल. तेव्हा खाजगी प्रयत्नाने होत आहे तेंच मानून घ्यावें व त्याला उत्तेजन द्यावें.

डॉ. दीक्षित यांनी प्रस्तुत ग्रंथांत प्रसिद्ध केलेल्या शिलालेख-ताम्रपटांवरून महाराष्ट्रातील राष्ट्रकूट, शिलाहार व कदंब या राजघराण्यांवर कांही नवा प्रकाश पडतो. कांही लेखांच्या वाचनांत दुसऱ्या सुचविल्यामुळे कांही घटनांना मिळालेले आधार तुटलेले आहेत. उदाहरणार्थ, डॉ. भगवानलाल इंद्रजी यांनी विहार-लेखांत 'खोरासान मंडळी' असें वाचून पारशी जातीशी संबंध जोडून दिला. त्याचाच आजवर अनुवाद अनेक विद्वानांनी केला व ही चूक भक्ष्म वसून गेली? पण डॉ. दीक्षित यांनी पुन्हां हा शिलालेख बारकाईने तपासून 'खिरामणंग पै सिद्धाय' असें दुसऱ्या वाचन येथें दिले आहे. शिलाहाराचें 'शीलार' किंवा 'सिलार' हे प्राकृत रूप मराठीतल्या शेलार आडनांवाला जवळ आहे. गोव्यां-तील सारस्वत व्यक्तिनामापुढें आडनांवासारखें लागणारे 'पै' हें पद १० व्या शतकाइतकें जुनें आहे हें कळून कौतुक वाटतें. सावईवेरें ताम्रपट गोव्यांच्या इति-हासाला फार महत्त्वाचा आहे. कदंबांचा हा उपलब्ध असलेला सर्वांत जुना ताम्रपट. यांतील कंटकाचार्य या अत्यंत पराक्रमी राजपुरुषाला 'क्षेपडाचार्य' ही पदवी लाव-लेली पाहून क्षेपडाचार्याविषयी कुतूहल उत्पन्न होतें; व तें 'त्याग-जग-क्षेप' विल्-दाच्या अर्थासंबंधी अनेक विद्वानांच्या तर्कांमुळे द्विगुणित होतें. 'जगक्षेप' हा शब्द महानुभावी वाङ्मयांनून वारंवार आढळतो. शाठ्यायन गोत्री पद्मवर्धन व वैसास हीं आडनांवां व रामचंद्रदेव यादव यांच्या शिलालेखांतील ब्राह्मणांचीं नांवां आणि गोत्रें समाजशास्त्रज्ञांना अभ्यसनीय वाटतील यांत शंका नाही. नेऊरगावचा यादवशिलालेख महानुभावी इतिहासाला थोडा पूरक ठरेल असें वाटतें. कोल्हा-पूरच्या शिलालेखांत सहवासी ब्राह्मणाचा मठ जो उल्लेखित आहे त्याचें निश्चित स्थळ आज दाखवितां येण्यासारखें आहे. सहवासी ब्राह्मण जातीचा ११ व्या शत-कांतील उल्लेख त्या जातीला महत्त्वाचा आहे व तिला या प्राचीन मठाचा उद्धार करावासाहि वाटे.

याप्रमाणें स्वीयग्रंथमालेंतील हें पुष्प गंधवाही ठरावें अशी अपेक्षा वाळगतो. आमचे तरुण संशोधक मित्र डॉ. दीक्षित यांनी आपल्या उत्खननविद्यार्जनाचा (ऑर्किऑलॉजी) मागमूस अद्यापि फारसा लागू दिला नाही तो लवकरच द्यावा व ब्रम्हपुरी-उत्खननकार्याची माहिती महाराष्ट्राला शास्त्रीय पद्धतीनें करून द्यावी अशी आग्रहाची सूचना करतो.

फाल्गुन वद्य ३

(शिवजयन्ति)

शके १८६८

चिंतामण गणेश कर्वे

चिटणीस

भारत इतिहास संशोधक मंडळ

संपादकीय निवेदन

महाराष्ट्रातील काहीं शिलालेख व ताम्रपट यांचा हा संग्रह भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे विद्यमाने वाचकांचे हातीं देतांना मला फार आनंद होत आहे.

प्राचीन बौद्ध लेण्यांचा अभ्यास करीत असतां मध्ययुगीन इतिहासास उपयोगी असलेले पुष्कळच साहित्य इतःस्ततः विखुरलेले असून त्याचा परामर्श फारसा कोणी घेतला नसल्याची वारंवार जाणीव होई. थोडे वर्षांपूर्वी ठाणे जिल्ह्यांत हिंदून आणि मुंबईतील प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम मधील शिलालेख व ताम्रपट अभ्यासून शिलाहार घराण्याचा इतिहास स्वतंत्रपणे सजवितां येईल येवढी सामुग्री जमा केली होती. पूर्वी डॉ. भाण्डारकर व फ्लीट ह्यांनी व अलीकडे डॉ. आळतेकर ह्यांनी हाच विषय हाताळल्यामुळे इतिहासांत फारच महत्वाचे फेरबदल झाल्याशिवाय व मला उपलब्ध झालेल्या माहितीवरून विशेष महत्वाची भर घालतां आल्याशिवाय, त्यांतील सर्वच लेख छापून टाकून द्विद्वितीचा दोष टाळणे कठिण वाटले. तथापि हातीं आलेले साहित्य अभ्यासकांना उपलब्ध व्हावे या हेतूने अद्याप अग्रसिद्ध असलेले सुमारे सहा महत्वाचे लेख वेगवेगळ्या नियतकालिकांत मी छापून टाकले व उरलेले आणखी पांच या ग्रंथांत दिले आहेत. याशिवाय आणखी सहा शिलालेख मजबूत आहेत. परंतु त्यांचे वाचन अजून परिपूर्ण झाले नसल्यामुळे ते येथे देतां आले नाहीत. त्यांतच इतरत्र मिळालेले आणखी पांच लेख मिळवून एकंदर दहा लेखांचा हा संग्रह केला आहे. या संग्रहांत ४ ताम्रपट व ६ शिलालेख आहेत. त्यांचा काल इ. स. ५ वे शतकापासून १२ व्या शतकाचे अखेरपर्यंतचा आहे. ताम्रपटांपैकी १ भा. इ. स. मंडळ, १ इन्डियन हिस्टोरिकल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, मुंबई व १ प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम यांकडून मिळविलेला असून एकाचे वाचन प्रो. वेळणकर यांनी मला दिले. ६ शिलालेखांपैकी २ मुंबईच्या म्युझियममधील असून बाकीचे चार मी स्वतः हिंदून मिळविले आहेत—हे सर्व लेख अर्थात् अगदी नवीन असे आहेत.

हे लेख मिळवितांना व त्यांचे संपादन करतांना अनेक लोकांचे साह्य मला झाले त्या सर्वांचा निर्देश करणे शक्य नाही.

राष्ट्रकूट विभुराज याच्या मण्डळ ताम्रपटाचे संपादनाचे कामी नागपूरचे महामहोपाध्याय वा. वि. मिराशी ह्यांचे खूप सहाय्य झाले; शिलाहार च्छद्वैदेवाच्या ताम्रपटावरचा लेख तर आम्ही दोघांनी मिळून लिहिला आहे. हा ताम्रपट व गूहल-देवाचा सावईवेरे ताम्रपट अनुक्रमे शिलाहार व कदम्ब (गोवं) घराण्याचे आता-पर्यंतचे सर्वांत जुने ताम्रपट या संग्रहांत ग्रथित करतां आले याबद्दल मला अभिमान वाटतो. याच लेखांतील जगन्नाथ, ह्याचे व्युत्पत्तिविवेचन इतिहासांत नवीन

(८)

भर टाकणारें आहे. तसेंच त्यांत येणारा कोल्हापूरच्या महालक्ष्मीविषयीचा उल्लेख आतांपर्यंत माहीत असलेल्या सर्व लेखांत जुना आहे. शिलाहार अनंतदेवाच्या ठशासह दिलेल्या वाचनावरून त्यांतील मजकुरांविषयी अनेक पारशी संशोधकांचा झालेला गैरसमज दूर होईल असें वाटतें.

शिलाहार भोनाचा कोल्हापूर येथील लेख नवीन आहे व त्यांत सहवासी लोकण नायकाच्या मठाचा सगळ्यांत जुना उल्लेख आहे. शिलाहारांच्या ठाणें व कोल्हापूर ह्या शाखांचे परस्पर संबंध अजून फारसे स्पष्ट झालेले नाहीत. या प्रश्नाचा विचार मी चिपळूण येथील शिलाहार मल्लिकार्जुनाच्या शिलालेखांचें संपादन करतांना एका लेखांत केला आहे. या दोन समकालीन घराण्यांच्या स्थापत्यांत सुद्धा पुष्कळसे वैधर्म्य दिसून येतें. कोल्हापूर येथील उत्खनांत शिलाहार कालखंडांतील जे थर आम्हांस दिसून आले व कोल्हापूरच्या आसपासच्या हिंदू व तत्कालीन देवळें—इमारती यांचा जो अभ्यास करतां आला त्यावरून पुढें मागें या घराण्यावरच्या स्वतंत्र पुस्तकांत याचा विचार करतां येईल असें वाटतें.

माझे मित्र श्री. अवळसकर यांचे मदतीने दिवे—आगर या सामान्यतः संशोधकाचें पाऊल लागलेलें नाही अशा मुलखांतील एक लेख मला येथें प्रसिद्ध करतां आला, याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो. दिवे—आगर येथील दुसरे एक रहिवासी श्री. पटवर्धन यांचे मदतीने दिवे—आगर येथूनच एक ताम्रपट मी मिळविला होता तो इतरत्र प्रसिद्ध केला आहे. श्री. पटवर्धन यांचें म्हणणें कीं आणखी ४१५ ताम्रपट याच प्रदेशांतून सहज उपलब्ध व्हावेत. संशोधनेश्वर कृपा करील तर बरें! दिवे—आगर लेखावरून यादव घामधुमीचे पूर्वी कोंकणांत मांडलिक राज्यें स्थापलीं असण्याचा संभव दिसतो.

नेऊरगांव येथील यादव लेखाचा सुगावा प्रा० मिराशी ह्यांच्या मंडळ त्रैमासिकांतील एका लेखावरून मज्जा लागला व २-३ वेळां प्रयत्न करून मला वाचतां आला तेवढा भाग मीं येथें प्रसिद्ध केला आहे. यांत उल्लेखिलेलीं गांवें महानुभावीय वाङ्मयांत वारंवार येतात. रामदेवराव यादव यांचें महानुभावी पंथीयांशीं फारसे चांगलें सूत नव्हतें असा एक प्रवाद आहे. म्हणूनच त्यानें गोदातटाकीं वसलेलीं हीं महानुभावांचीं समजलीं जाणारीं गांवें आपला पैठण ताम्रपट व प्रस्तुत शिलालेख ह्यांच्या द्वारे ब्राह्मणांना अग्रहार करून देऊन टाकलीं कीं काय न कळे. प्रस्तुत मुद्याचा लेखाशीं संबंध नसल्यामुळे तो मी विवेचनांत गाळला आहे.

कालवार शिलालेखाची माहिती मला गॅझेटियरवरून मिळाली तरी त्या लेखाचे संरक्षणार्थ तेथील गांवचे लोकांनीं दाखविलेला उत्साह अपूर्व होता. इतरही लेख असेच संरक्षिले गेले तर संशोधकांचा फायदा होईल.

(९)

वेळोवेळीं जमा केलेले हे लेख मजबूत बरीच वर्षे पडून होते. भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे चिटणीस श्री. चिं. ग. कर्वे ह्यांनी हे लेख प्रसिद्ध करण्याचें मनावर घेतलें नसतें तर माझ्या हातून ते पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाले नसते. त्यांनीं मंडळाकरितां मजकूरून हें काम करवून घेतलें याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे. या लेखाचे बाबतींत मंडळांतील माझे मित्र श्री. ग. ह. खरे यांचीही पण मदत मीं कांहीं वेळां घेतली. याच विषयांतील दुसरे तज्ज्ञ महामहोपाध्याय वा. वि. मिराशी ह्यांनीं मी मागितली ती मदत अत्यंत तत्परतेने दिली इतकेंच नव्हे तर त्यांचे सहकार्याने लिहिलेला एक लेखही येथें छापतां आला.

हे लेख प्रसिद्ध करण्याची परवानगी दिल्याबद्दल डेक्कन कॉलेज रीसर्च इन्स्टिट्यूटचे डायरेक्टर डॉ. कत्रे व इतिहासविभागाचे प्रमुख डॉ. सांकलीया यांचा मी आभारी आहे.

तसेंच हा ग्रंथ लवकर छापून दिल्याबद्दल जनार्दन सदाशिव प्रेस लि० चे धनी श्री. ज. ग. जोशी व कामकऱ्यांपैकी श्री. टिवे हे प्रशंसेस पात्र आहेत.

माझे हें पहिलेंच पुस्तक असल्यामुळे त्यांतील दोषांकडे वाचक सौजन्यपूर्वक पहातील असा विश्वास आहे.

रंगपूर-उत्खनन
संस्थान लिंबडी-काठेवाड
१२ मार्च १९४७

मोresh्वर गं. दीक्षित

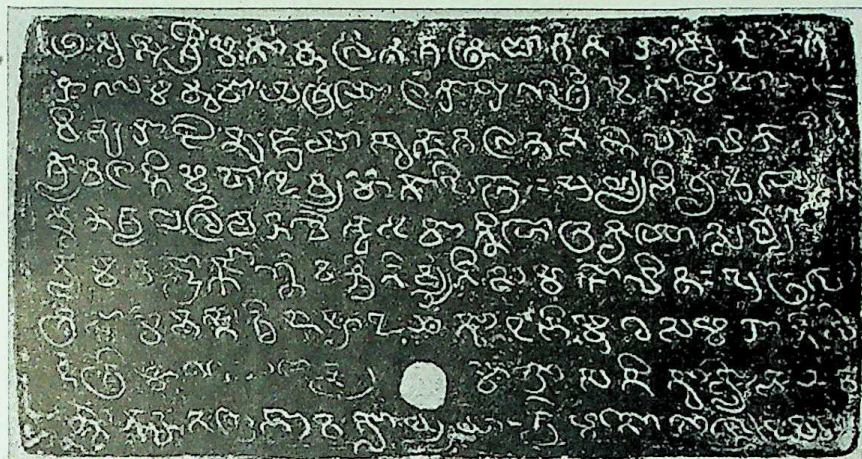
शुद्धिपत्र

(येथें महत्त्वाचे शोध तेवढे दिले आहेत.)

पृष्ठ		अशुद्ध	शुद्ध
१४	ओळ ६ व पादटीप	११	१
१५	पादटीप ४	इंडिया	इंडिका
१९	ओळ ४	नंतर	नंतर
११	पादटीप २ ओ. ५	पृ. १६३ ६४	पृ. १६३-६४
२२	पादटीप	३१	१
२३	१४	२६-२०	२६-२९
२४	९	जगत्तंग	जगत्तुंग
५२	पादटीप १	येथें शिलाहार लेख देतांना ह्याच पुस्तकांतील माणिकपूर शिलालेख [क्रमांक ७ पृ. ८१-८४] चा उल्लेख करावयाचा राहिला आहे.	
६०	ओळ २१	की।तः	कीर्तिः
७७	१२ व पादटीप १	१	१ अ
९०	शेवटची ओळ	देउगाव	देईगांव
१०२	ओळ १	वसधां	वसुधां
"	" १८	शण्क	शुण्क
"	" १९	ब्रह्मभूम्या	ग्रहभूम्या
"	" २०	पतंत्य णि	पतंत्यश्रूणि

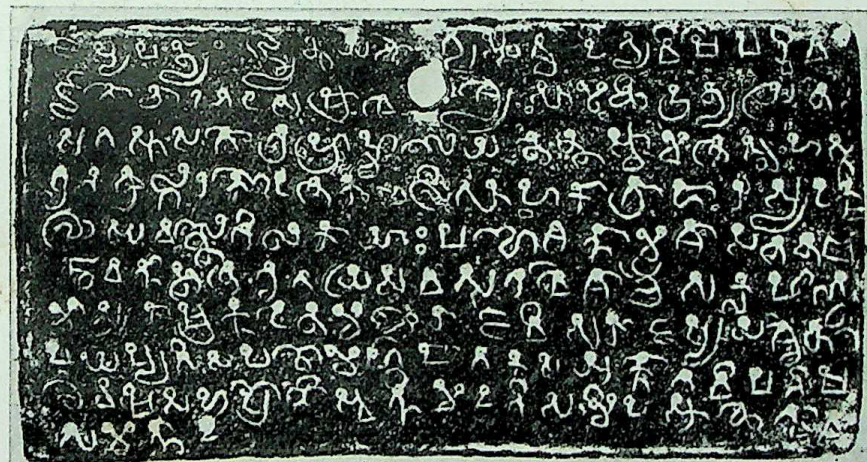
राष्ट्रकूट विभुराज याचा भा. इ. सं. मंडळ

ताम्रपट.

पत्रा १

(८५)

पत्रा २

(८५)

शिलाहार अनंतदेव याचा
विहार शिलालेख

शके १००३

महाराष्ट्रांतील कांहीं प्राचीन ताम्रपट व शिलालेख

[१] एक महत्त्वाचा राष्ट्रकूट ताम्रपट

उपलब्धि:—प्रस्तुत ताम्रपट भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे संग्रही बरेच वर्षांपासून आहे. पूर्वी हा ताम्रपट दोंड पेट्यांतील भीमानदीचे कांठी हिंगणी बरडी नांवाचे एक खेडें आहे तेथील एका ब्राह्मणाजवळ होता. त्याचेकडून श्री. पंढरीनाथ रामकृष्ण अलेगांवकर यांचे मार्फत प्रो. (आतां महामहोपाध्याय) दत्तो वामन पोतदार यांचेकडे आला. प्रो. पोतदार यांचे विनंतीवरून श्रीयुत पांडुरंग मर्तंड चांदोरकर यांनी मंडळाचे संमेलनांत या ताम्रपटावर एक टिपण वाचलें तें षष्ठ संमेलन वृत्त पृ. ६३-६५ वर प्रसिद्ध झालें आहे. ह्या लेखानंतर झालेल्या संशोधनामुळे या ताम्रपटाचे पुनर्वाचन प्रसिद्ध करणें अत्यावश्यक वाटल्यावरून मंडळ-चिटणीसांचे परवानगीने त्याचा फेरविचार या लेखांत करण्याचें योजिलें आहे.

वर्णन:—ह्या ताम्रपटाचे दोन पत्रे असून त्यांची लांबीरुंदी प्रत्येकी सुमारे ५" X २॥" अशी आहे. पत्र्याचे वरचे अंगास $\frac{२}{१०}$ इंच व्यासाचें एक लहानसें भोंक असून पूर्वी हे दोन्ही पत्रे एका लहानशा कडीत ओवलेले होते. या कडीच्या चपट्या भागावर अकरा मण्यांची एक माळ, तोढी असलेलें उभ्या तोंडाचें माडें व एक दंड अशीं चिन्हे कोरलेलीं दिसतात. ताम्रपटाच्या कडा बाजूंनीं वळविलेल्या असल्यामुळे लिखाण सर्वत्र उत्तम स्थितीत आहे. पहिल्या पत्र्याच्या पोटावर ९, दुसऱ्या पत्र्यावर पोटांत १० व पाठीमागें ३ मिळून एकंदर २२ ओळी ह्या लेखांत आहेत. ताम्रपटाचे कडीसह वजन सुमारे १५॥ तोळे भरलें.

अक्षरवटिका:—अक्षरांचें सामान्य स्वरूप पांचव्या शतकांतील दक्षिणी वळणाचें असून पेटिका-शीर्षक लिपींतल्याप्रमाणें त्यांत प्रत्येक

अक्षराचे माथ्यावर एकेक भरिव किंवा पोकळ जाडें टिंब दिलेलें आढळतें. वारकाईनें पाहिलें तर पहिल्या पत्र्यावरील सर्व टिंबे पोकळ असून, एक-दोन अपवाद सोडले तर दुसऱ्या पत्र्यावरील अक्षरांचे माथ्यावरील टिंबे मुद्दाम खोल व भरिव केलेलीं आहेत असें आढळून येतें. परंतु हें कांहीं विशिष्ट हेतूपूर्वक केलें असावें असें अक्षरांचे वळणावरून वाटत नाहीं. अशा तऱ्हेचीं टिंबे एपिग्राफिया इंडिका, भाग २५, पृ. २२५-२८ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या पृथिवीचंद्र भोगशक्ति यांच्या ताम्रपटांत देखील आढळतात. पण कालदृष्ट्या ते ताम्रपट बऱ्याच नंतरचे आहेत.

लेखनपद्धति व भाषा:—ताम्रपटाची भाषा संस्कृत असून अत्यंत अशुद्ध आहे. विभक्तीचा निर्बंध बहुधा लेखकांनें पाळलाच नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. याशिवाय कांहीं ठिकाणीं सामान्य श्लोकमुद्रां अज्ञानामुळे अशुद्ध कोरले गेले आहेत. लेख उद्धृत करतांना बहुधा सर्व अशुद्ध तशीच कायम ठेवून सुधारलेलें वाचन कंसांत दिलें आहे.

हा ताम्रपट वाचीत असतां त्याच्या रचनेंत कांहीं तरी दोष असल्यासारखें सकृत्दर्शनीच वाटतें; व त्यांत कांहीं विसंगति आहे हें इतर ताम्रपटांत येणाऱ्या लेखनपद्धतीवरून लक्षांत भरतें. उदाहरणार्थ, महादेवीनें आपल्या मातापितरांच्या पुण्याभिवृद्धिसाठी व इतर धार्मिक कृत्यांसाठीं हें दान केलें असें वर्णन चवथ्या ओळींत सुरू झाल्यावर मागाहून आठव्या ओळीपासून माणराजाच्या आईनें, देवराजाच्या पत्नीनें..... वगैरे श्यावलङ्गी महादेवीचीं विशेषणें यावयास सुरुवात होते. व्याकरण-दृष्ट्या हीं सर्व चवथ्या ओळीच्या अगोदर तिचा दानहेतू सांगण्यापूर्वीच यावयास हवीत. ताम्रपटांतील ही विसंगति काढून टाकण्यासाठीं सातव्या ओळीतील “स्वामिभक्तार्थि हृदयनादाभिमुख” येथपासून ९-१० ओळीं-तील “देवराजस्य पत्न्या राज्या” येथें शेवट होणारा लेखाचा भाग^१, तिसऱ्या ओळीनंतर वाचला व चवथ्या ओळीतील “श्यावलङ्गी महादेव्या” हा खंड “देवराजस्य पत्न्या” याचेपुढें जोडून वाचला तर लेखाचा एकंदर

१ तिसऱ्या ओळीनंतर वाचावयाचा हा भाग पुढें वाचन देतांना मुद्दाम जाड चौकटी कंसांत घातला आहे.

उलगडा बरोबर होतो. ओळ ६-७ मध्ये असलेल्या “ पुत्रपौत्र(त्रा) ” ह्या शब्दांपुढे ओळ १० मधील “ अन्वयभोग्यस्सर्वदित्यविष्टिपरिवर्जितो ” हा वाक्यखंड जोडून घेतला म्हणजे सलग वाक्यरचना तयार होते व ताम्रपटांत नेहेमी आढळून येणारी वाक्य-रचना बनते. यावरून असे दिसते की, या ताम्रपटाचे मूळ साधारणतः ३-४ च ओळी मावतील अशा लहान भूर्जे किंवा ताडपत्रावर पूर्वी लिहिलेले असावे. त्यावरून ताम्रपट कोरावयास आरंभ केला असता ह्या पत्रांची पुढे-मागे अशी गळत चुकीने झाली. ही गोष्ट कोरक्याच्या लक्षांत आली नाही व त्याने ज्या चुकीच्या क्रमाने पत्रे हातीं आलीं त्याच क्रमाने तीं ताम्रपटावर कोरलीं.

ताम्रपटांतील मूळच्या वाचनाप्रमाणे ओळ ७ ते १० मधील मजकूर तिसऱ्या ओळीनंतर यावयास पाहिजे. तदनंतर ओळ ४-७ मधील मजकूर व मागाहून ओळ १० चे पुढचा सर्व मजकूर ह्या क्रमाने हा ताम्रपट वाचला पाहिजे.

चर्चा:—ह्या ताम्रपटांत राष्ट्रकूट वंशांतील माणराजाची आई व (राष्ट्रकूट) देवराजाची पत्नी महादेवी श्यावलङ्गी हिने आपल्या माता-पितरांचे पुण्याची अभिवृद्धि व्हावी या इच्छेने राष्ट्रकूट विभुराजाच्या अनुज्ञेने अगस्त्यकुलोत्पन्न नक्षस्वामी ह्या ब्राह्मणास कोङ्गारकोटने (ह्या विभागांतील) कमलीभूहक हा गांव धार्मिक कृत्यांसाठी अग्रहार करून त्याबद्दल दक्षिणारूपाने सोन्याच्या पांचशे सळ्या दान दिल्याचे सांगितले आहे. हा ताम्रपट विभुराजाच्या तिसऱ्या राज्यवर्षातील वैशाख शुद्ध पौर्णिमेस दान दिला गेला आहे.

या ताम्रपटांत राष्ट्रकूट घराण्याचा उल्लेख तीन वेळां (ओळ १, ९, व १६) आला असून पहिल्याच ओळींत त्या वंशाला राष्ट्रकूटेश्वरांचा वंश (अन्ववाय) असे म्हटले आहे. ह्या घराण्यांतील उल्लेखिलेल्या व्यक्तींचे वर्णन अगदीं मामुली व गौरवपूर्ण आहे व त्यांत कोणत्याहि प्रकारची ऐतिहासिक माहिती नाही.

विभुराजाचे नांव एकंदर दोन वेळां येते व त्याच्या कालाबद्दल जास्त तपशिलवार माहिती दिलेली नसल्यामुळे, केवळ ताम्रपटाच्या अक्षर-व्यतिकरेवरूनच तो इसवी सनाच्या पांचव्या शतकांत होऊन गेला असावा

येवढाच तर्क करतां येतो. पांचव्या शतकापूर्वीचे सर्व ताम्रपट बहुधा राज्य-वर्षयुक्त किंवा कालाचा कांहींच निर्देश नसलेले असे आढळतात. प्रस्तुत ताम्रपट ह्याच पद्धतीनुसार दिला असल्यामुळे, तसेच त्याच्या लिपीवरूनहि तो जुना आहे येवढेच अनुमान बांधतां येते.

राष्ट्रकूट घराण्याच्या मुख्य शाखेतील वंशावळीमध्ये विभुराजाचें नांव आढळत नसल्यामुळे तो ह्याच घराण्याच्या इतर सामान्य शाखेपैकी कोणीतरी असावा हें निर्विवाद आहे. ताम्रपट दौंडच्या आसपास सांपडला असल्यामुळे प्रायः महाराष्ट्रांतील एखाद्या राष्ट्रकूट कुळांत त्याचा जन्म झाला असला पाहिजे असें जास्त संभवतें.

इसवी सनाचे चवथ्या शतकापासून अदमासें सहाव्या शतकाचे पूर्वार्धापर्यंत महाराष्ट्रांत सातारा जिल्ह्यांत “मानपूरचे राष्ट्रकूट” ह्या नांवानें ओळखले जाणारे एक घराणें नांदत असावें असें नागपूरचे महामहोपाध्याय प्रोफेसर वा. वि. मिराशी ह्यांनी आपल्या एका विद्वत्ताप्रचूर लेखांत नुक्तेंच सिद्ध करून दिलें आहे.^१

राष्ट्रकूट अभिमन्यू याचा उदिकावाटिका ताम्रपट^२, राष्ट्रकूट अविधेय याचा पांडुरंगपल्ली ताम्रपट^३, तसेंच गोकाक येथील देज महाराज याचा ताम्रपट^४ व गोव्यांत सांपडलेला सिसोदरा ताम्रपट^५ इत्यादि लेखांचे आधारें त्यांनीं बहुधा सातारा जिल्ह्यांतील माण तालुक्यांत हें घराणें राज्य करीत होतें व त्यांचेच वंशजांपासून अचलपूरचे राष्ट्रकूटांची शाखा निर्माण झाली असावी असें ह्या लेखांत प्रतिपादन केलें आहे. ह्या राजांची वंशावळ व संभाव्य काळ त्यांनीं पुढीलप्रमाणें ठरविला आहे.

१. “राष्ट्रकूटाज ऑफ मानपूर” अँनल्स ऑफ दि भाण्डारकर ओरि० रिसर्च इन्स्टिट्यूट, भाग २५, पृ. ३६-५०.

२. J. B. B. R. A. S., भाग १६, पृ. ८८; हाच ताम्रपट एपि. इंडिका भाग ९, पृ. १६३ वर पुन्हां प्रसिद्ध झाला आहे.

३. म्हैसूर ऑर्किऑलॉजिकल रिपोर्ट, १९२९, पृ. १९७.

४. एपि. इंडिका, भाग २१, पृ. २८९.

५. एपि. इंडिका, भाग २४, पृ. १४३.

मानपुरचें राष्ट्रकूट घराणें

मानांक (इ. स. ३७५ ते ४००)

देवराज (इ. स. ४०० ते ४२५)

मुलगा

(नांव माहीत नाहीं)

(इ. स. ४२५ ते ४४०)

अविधेय

(इ. स. ४४० ते ४५५)

भविष्य

(इ. स. ४५५ ते ४७०)

अभिसन्धु

(इ. स. ४७० ते ४९०)

देव महाराज

(इ. स. ५३० ते ५५०)

माधववर्मन्

(इ. स. ५५० सुमारे)

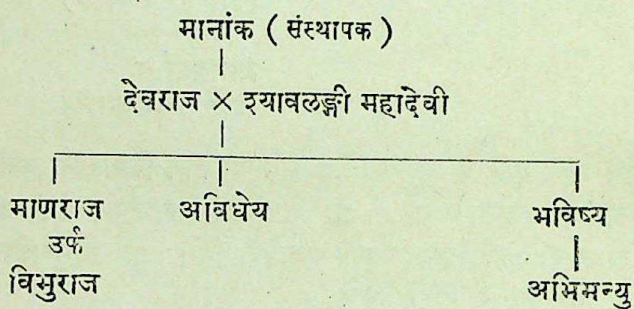
प्रस्तुत लेखासाठी या घराण्यांतील पहिल्या तीन पिढ्यांतील नांवांचा उपयोग करतां येण्याजोगा आहे. ह्या ताम्रपटांत राष्ट्रकूट देवराजाची पत्नी व माणराजाची आई, श्यावलङ्गी महादेवी हिनें तो विभुराजाच्या संमतीनें दिला असें स्पष्टच म्हटलें आहे.

अक्षरविन्यासावरून हा ताम्रपट पांचव्या शतकांतील असावा असें मागे सांगितलेंच आहे, त्यामुळें तो वर दिलेल्या वंशावळींतील दुसरा पुरुष देवराज ह्याच्याच पत्नीनें दान दिला आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं; उदिकावाटिका ताम्रपट व पांडुरंगपल्ली ताम्रपट यांत देवराजास एकंदर तीन मुलगे होते असें वर्णन आहे, व त्यांपैकीं अविधेय व भविष्य हीं दोनच नांवें आतांपर्यंत माहित होती. प्रस्तुत लेखांत देवराजाची पत्नी ही माणराजाची आई होती असा उल्लेख असल्यामुळें माणराज हा देवराजाचा **अद्याप माहित नसलेला तिसरा मुलगा** होय हें आतां प्रथमच स्पष्ट झालें आहे. पूर्वीच्या काळीं आज्ञेचें नांव नातवास ठेविलें गेलें असल्याची उदाहरणें प्राचीन इतिहासांत अनेक आहेत त्यास अनुसरून

मानपुरच्या राष्ट्रकूट घराण्याचा संस्थापक मानांक ह्याचें नांव त्याच्या नात-
वास दिलें गेलें असण्याचा संभव अधिकच आहे. हा ताम्रपट विभुराजाच्या
संमतीनें दिला गेला असल्यानें **माणराज** हें विभुराजाचें दुसरें नांव असावें
असा तर्क करण्यास पुष्कळच जागा आहे.

देवराजाच्या मृत्यूनंतर विभुराज ऊर्फ माणराज हा गादीवर आला.
व त्याचेच संमतीनें त्याची आई श्यावलङ्गी महादेवी हिनें प्रस्तुत ताम्र-
पटावर कोरलेलें दान दिलें असें यावरून दिसतें. माणराज हा अर्थात् देव-
राजाचा ज्येष्ठ मुलगा असून त्याचा भाऊ अविधेय ह्यानें त्याचेनंतर राज्य-
चालविलें असें अनुमान काढण्यास हरकत दिसत नाही.

ह्या ताम्रपटामुळे माहित झालेल्या हकिगतीवरून मानपुरचे राष्ट्रकूट
घराण्याची वंशावळ सुधारून सांगतां येईल ती अशी:—

प्रस्तुत ताम्रपट विभुराजाचे तिसऱ्या राज्यवर्षातील वैशाखी पौर्णिमेस
दिला असें म्हटलें आहे. पण हा कालोल्लेख नकी तारीख वगैरे ठरविण्यास
अपुरा आहे.

ताम्रपटांत दक्षिणा म्हणून सोन्याच्या सळ्या (शलाका) दिल्या
होत्या असा उल्लेख आला आहे. तो देखील विचार करण्यासारखा आहे.
प्राचीन काळी लहान लहान चिन्हांचे ठसे धातूवर ठोकून केलेलीं नाणीं
(Punch-marked-Coins) व लांब सळ्या (Bent-bars) वापर-
ण्याचा प्रघात होता. वायव्य सरहद्दीवरील कांहीं ठिकाणीं उत्खननांत अशा
तऱ्हेच्या चांदीच्या सळ्या सांपडल्या आहेत. प्रस्तुत ताम्रपटांत उल्लेख
केलेल्या सळ्या अशा मुद्रांनीं अंकित होत्या किंवा नाहीं हें समजण्यास मार्ग

नाहीं. सळ्यांचा नाणीं म्हणून प्रचार ख्रिस्तपूर्व कालांत जरी विशेष जरीनें होत असला तरी मुद्रांकित नाणीं इ. स. च्या पांचव्या-सहाव्या शतकांपर्यंत प्रचलित होतीच. महाराष्ट्रांत अद्यापपावेतो अशा तऱ्हेच्या सळ्या सांपडलेल्या दिसत नाहींत पण चिन्हांकित नाणीं मात्र कचित आढळून येतात. ह्या दृष्टीनें हि ह्या ताम्रपटांतील शलाकांचा उल्लेख महत्त्वाचा आहे.

ह्या ताम्रपटांत उल्लेख केलेले कोङ्गारकोटनें हें गांव कदाचित् ताम्रपट सांपडला त्या हिंमणीबेरडीचे प्राचीन नांव असण्याची शक्यता आहे.^१

वाचन^२

- १ ओं^३ स्वस्ति श्रीमतां धु(?)लित शत्रुवाधिनां राष्ट्रकूटेश्व
- २ राणामन्ववायश्रियोलंकारेण श्रीमता महाराज
- ३ विभुराजानुज्ञया स्वकुशल^४ नभस्तलालंकारिणी(?) (ण्या)^५
- ४ श्याव(म)ला(ङ्गी) महादेव्या मातापित्रोः पुण्याभिवृद्धये आ
- ५ त्मनश्च बलिचरुवैश्वदेवाग्निहोत्रकृ(क्रि)योत्स[र्प]णा
- ६ त्थम^६ (मा) चन्द्रार्काण्णवक्षितिरिथ्य(स्थि)तिसमकालिनः पुत्रपौ

१. ह्या ताम्रपटाचे वाचन मी मंडळसंग्रहांत असलेल्या मुळावरून केले होते; त्यांतील बराचसा भाग सुधारून व त्यांतील शंकास्थानांची दुर्बोधता काढून टाकण्यास महामहोपाध्याय वा. वि. मिराशी ह्यांनीं तत्परतेनें मदत केली ह्याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

२. मूळ ताम्रपटावरून व ठशांचे साहाय्यानें.

३. चिन्हांनें दाखविला आहे.

४. 'श' जास्ती आहे; 'स्वकुल' असें वाचावे.

५. या ओळीपुढें ओळ ७ ते १० मधील चौकटी कंसांतील मजकूर वाचावयाचा आहे.

६. येथपासून मजकूर दहाव्या ओळीतील 'राज्ञा' नंतर वाचावा.

७ त्र० ['स्वामिभक्तार्थि हृदयनादाभिमुखसमराभिये

८ दं श्री माणराजस्य मात्रा सतीत्वाच्चोभय [कु?]

९ [लो?]द्भूत प्रभावत्यार्थ्यया श्रीमतो राष्ट्र(कूट) देवरा—

दुसरा पत्रा-पोट

१० जस्य पन्या(तन्या)] [रा*]ज्ञान्वयभोग्यस्सर्वदित्य विषि(ष्टि)परिव

११ जितो चाटभटप्र(प्रा)वेश्ये(श्यो) भुम(मि)च्छ(च्छि)द्रन्यायेन

१२ अग[स्त](स्त्य)सगोत्रत्राहणाय नन्नस्वाम(मि)ने स्वहस्त

१३ धृत कोङ्गारकोट(ने?)^९ कमलीभूहकाग्रा(प्र)हारस्य दक्षि

१४ [णा] सुवर्णशि(श)लकायाः पञ्चाशत्ताम्रशास(ने*) न न(नि)व

१५ द्वा [।*] वर्त्तमाने वृत(ती)ये स(सं)वत्सरे वैशाख [शु]क्ल पोर्ण(र्णिण)

१६ मास्य(स्यां) राष्ट्र(ष्ट्र) कूटेन महाराज विभुराजस्य [।*] यश्चै [तत्*] लो

१७ प[यि]ष्य [ष्य]ति स प[ञ्च]महापातक सयुक्तो भविष्य(ष्य)ति [।*] प

१८ ष्टि वर्षसहस्रा(स्त्रा)णि स्वग्नि(र्गो)म(मो)दति भूमिदः(ः)आच्छेत्ता वा(चा)

१९ नुमन्ताच

दुसरा पत्रा-पाठ

२० [ता]न्येव नरके वसेत् [।*] बहु [मि]र्व [सु] [धां] भुक्ता [रा]

२१ जि(ज)भिस्सा(स्स)गा(ग)रादिवि (भि)र्यस्य वि(य)स्य[य]दी(दा)
[भु]म(मि)व(स्त)स्य(स्य)

२२ त[स्य] [त]दा फल[मिति] [।।*]

७. यापुढें १० व्या ओळीचा उत्तरार्ध व पुढचा सर्व मजकूर वाचावा—
'पुत्रपौत्रान्वयभोग्य सर्वादित्य' याप्रमाणें.

८. हा चौकटी कंठांतील मजकूर ओळ तीननंतर वाचावयाचा आहे.

९. ह्या ठिकाणचें अक्षराचें वळण स्पष्ट नाहीं.

[९]

[२] शिलाहार च्छद्वैदेव ह्याचा एक ताम्रपट

महामहोपाध्याय प्रो. वा. वि. मिराशी

व डॉ. मो. गं. दीक्षित

प्रस्तुत ताम्रपट सुप्रसिद्ध पोर्तुगीज इतिहासलेखक डॉ. गर्सेन डा. कुन्हा यांच्या संग्रहांत अनेक वर्षांपासून आहे. तो त्यांना कोठून मिळाला ह्याविषयीची माहिती उपलब्ध नाही. त्यांचा संग्रह १९१९ साली मुंबईच्या प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियमच्या ट्रस्टींनी विकत घेतला. त्यावेळी इतर ताम्रपटांबरोबर तो मुंबईस आला. व तेव्हांपासून तो वरील म्युझियम-मध्ये संरक्षित आहे. १९१९-२० च्या 'आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया, वेस्टर्न सर्कल' च्या प्रोग्रेस रिपोर्टांत कै. राखलदास बानर्जी ह्यांनी पृष्ठ ५५-५६ वर या ताम्रपटावरील एक टिपण प्रसिद्ध केले होते.^१ परंतु त्याचे समग्र वाचन अद्यापपावेतो प्रसिद्ध झालेले नाही. बानर्जी यांनी दिलेला सारांशहि पुरेसा व समाधानकारक नसल्या-मुळे त्याचे संपादन करण्याची परवानगी आम्ही मुंबईच्या म्युझियमचे क्यूरॅटर श्रीयुत ज्ञानी यांचेकडून मिळविली. ती तत्परतेने दिल्याबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोत.

ह्या ताम्रपटाचे तीन पत्रे असून त्यांतील पहिला व तिसरा आंतल्या बाजूने व दुसरा पत्रा दोन्ही बाजूंवर कोरलेला आहे. या पत्र्यांची लांबी-रुंदी ७-४ × ६ इंच अशी आहे. हे पत्रे पूर्वी एका कडीतून ओवले असावे असे प्रत्येक पत्र्याचे वरचे अंगास असलेल्या भोकावरून दिसते.^२

१. डॉ. आळतेकर ह्या ताम्रपटांतील दोन श्लोकांचे उतारे व त्यांवरील विवेचन आपल्या राष्ट्रकूटांवरील पुस्तकांत पृ. उ ११० वर प्रसिद्ध केले होते. परंतु त्यानंतर त्यांनी लिहिलेल्या शिलाहार घराण्याच्या इतिहासांत (इन्डियन कल्चर, भाग २ पृ. ४३०) दिलेल्या लेखांच्या बाबीत प्रस्तुत ताम्रपटाचा उपयोग केलेला दिसून येत नाही.

२. श्री. बानर्जी ह्यांच्या उपरिनिर्दिष्ट लेखांत ह्या पत्र्यांना भोके नाहीत असे म्हटले आहे ते अर्थात् चूक आहे.

परंतु सध्यां ह्या कडीचा तपास लागत नाही. या तिन्ही पत्र्यांचे वजन १७५ तोळे भरले. या लेखाच्या एकंदर ७६ ओळी असून पहिल्या पत्र्यावर २०, दुसऱ्यावर पाठ व पोट मिळून २१ व २०, व शेवटच्या पत्र्यावर उरलेल्या पंधरा ओळी कोरलेल्या आहेत. ताम्रपटावरचे लिखाण कोठेही खराब झालेलं नसून चांगल्या स्थितीत आहे.

या ताम्रपटाची लिपी नागरी असून सिन्द आदित्यवर्मन् ह्याच्या शके ८८७ मधील आम्ही प्रसिद्ध केलेल्या ताम्रपटांतील^१ अक्षरवटिकेशी जुळणारी आहे. सिन्द ताम्रपटांतल्याप्रमाणेच प्रस्तुत लेख धावत्या (Cursive) लिपीत कोरला आहे. ताम्रपट लिहिणाऱ्याने जरी तो शुद्ध लिहिला असला तरी कोरक्या अडाणी असल्यामुळे त्याने तो अत्यंत निष्काळजीपणाने कोरला आहे. त्याचे अक्षरही वळणदार नसल्यामुळे त्याने कोरलेल्या कित्येक अक्षरांचे स्वरूप इतके बदललेले आहे की, ती ओळखून वाचतां येणं अत्यंत मुष्किलीचं आहे; याशिवाय त्याने शुद्धलेखनाच्या अनेक चुका करून ठेवल्या आहेत; आणि एका टिकाणीं तर ओळ २०-२१ मध्ये एका श्लोकाचा बराचसा भाग त्याने कोरलेलाच नाही. ह्या दोषांमुळे श्री. बानर्जी यांनी आपल्या टिपणंत म्हटल्याप्रमाणे प्रस्तुत ताम्रपट वाचणें अत्यंत जिकिरीचं होऊन बसलें आहे. ताम्रपटांत जेथे वंशावळ श्लोकांत आहे तेथे वृत्त किंवा संदर्भ यांचेवरून कांहींतरी उलगडा होतो. पण जेथे एकाद्या स्थळाचा कांहीं उल्लेख येतो तेथील वाचन बहुधा दुर्बोध असेच आढळतें. त्यामुळे ह्या ताम्रपटाचे संपूर्ण वाचन आम्हांलाही नीट समाधानकारकपणे करतां आलें नाही व तें बहुधा अशक्यच दिसतें. तरी पण आम्ही शक्य तेवढा प्रयत्न करून वाचतां आला तेवढा भाग येथे उद्धृत केला आहे व त्यांतून ऐतिहासिक महत्त्वाची बाब वगळली जाणार नाही अशी खबरदारी घेतली आहे.

या लेखाची भाषा संस्कृत आहे. प्रारंभीचा ओळ १ ते ३९ येवढा मजकूर पद्यांत असून त्यांत राष्ट्रकूट व शिलाहार घराण्यांची वंशावळ आलेली आहे. ओळ ३९ ते ६१ येवढा दानविषयक मजकूर गद्यांत आहे व

लेखाचे शेवटी ६२ ते ७४ ह्या ओळींत ताम्रपटांत नेहमी आढळणारे आशीर्वचन दानस्तुतिपर श्लोक आहेत. सरते शेवटच्या ओळींत दान-विषयक मजकूर पुन्हां गद्यांत आला आहे.

ह्या ताम्रपटांतील ७ व्या श्लोकाचा पूर्वार्ध शिलाहार रट्टराजाच्या खारेपाटण ताम्रपटांत^१ ३ व्या श्लोकाचे आरंभी आला आहे, तसेंच अकरावा श्लोक तर जशाचा तसाच त्याच ताम्रपटांत राष्ट्रकूट कृष्ण तिसरा याचें वर्णन करतेवेळीं पुन्हां आला आहे (श्लोक ६): एकाच घराण्याच्या उत्तर व दक्षिण कोंकणांत वेगवेगळ्या शाखा स्वतंत्रपणे राज्य करीत असतां, त्यांचे लेखांत अशा तऱ्हेचें साम्य आढळणें हें विशेष आहे. प्रस्तुत लेखांत इतर शिलाहार लेखांप्रमाणें ठराविक श्लोक वापरलेले दिसत नाहींत व अशाच ठराविक श्लोकांचा उपयोग प्रस्तुत ताम्रपटाचा दाता श्रीच्छद्वैदेव याचे मागून गादीवर आलेला त्याचा पुतण्या शिलाहार अपराजित यानेही केल्याचें आढळत नाहीं. यावरून ताम्रपटांत उपयोजण्यासाठीं संमत झालेले सर्व श्लोक अपराजिताच्या कारकिर्दीनंतर वापरण्यांत येऊं लागले असें म्हणावयास हरकत दिसत नाहीं.

या ताम्रपटांतील लेखनपद्धतीचा विचार केला असतां असें आढळून येतें कीं, ऋ ह्या व्यंजनाचा री या अक्षरासाठीं उपयोग केला आहे. उदा. तृलोकी (त्रिलोकी यासाठीं) ओ. ६. व्यंजनाचे र पूर्वी व र नंतर होणारे द्वित्व (उदा. पुत्रो) ओळ ८, तर्पित (ओळ ३), बसाठीं 'च'चा सरसहा उपयोग आणि शब्दाचे अंती येणाऱ्या न् चा अनुस्वार असा चुकीचा प्रयोग, उदा. भगवां (ओळ ३१) ह्या गोष्टी लक्षांत घेण्यासारख्या आहेत. प्रस्तुत ताम्रपट शिलाहारवंशीय श्रीच्छद्वैदेव^२ या महासामंतानें

१. एपिग्राफिया इंडिका, भाग ३, पृ. २९८.

२. प्रस्तुत लेखांत च्छद्वैदेवाचें नांव एकंदर चार वेळां (ओळी २४, ३७, ४२ व ७५) आले आहे. १६ व्या व २५ व्या श्लोकांत तें येतें त्यावेळीं तेथील भाग नीटसा लागत नसल्यामुळे या नांवाविषयी शंका उत्पन्न होते. परंतु ओळ ४२ व ७५ मध्ये च्छद्वैदेव असें स्पष्ट आहे; ओळ ३७ मध्ये तें 'छद्वय' असें आढळतें. कै. नानजी यांच्या टिपणांत प्रस्तुत नांव फक्त दोनच वेळां आढळतें असें म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं.

दिलेला आहे. गोगिराजाचा मुलगा पहिला वज्जड याने आपल्या हयातीत दान देवू म्हणून कबूल केलेली जमीन, कांहीं कारणामुळे दानपत्र लिहून झाले नाही म्हणून, च्छद्वैदेवाने कोणताही फेरबदल न करतां घर्मादाय^१ म्हणून दान दिली^२ असा ह्या ताम्रपत्रांत उल्लेख आहे. प्रस्तुत ताम्रपत्रांत जी वंशावळ आली आहे त्यावरून वज्जडाचा बाप गोगि हा च्छद्वैदेवाचा वडील भाऊ होता व तो च्छद्वैदेवाचे अगोदर गादीवर बसला होता. असे ठरते.

दान दिलेली जमीन पाणाड^३ विषयांतील सालणक^४ गांवाचे पूर्वेस होती. ह्या जमिनीच्या सीमा ताम्रपत्रांत सांगितल्या आहेत त्या अशाः—पूर्वेस मंचकपल्ली, दक्षिणेस वकोल्याकडे जाणारा मार्ग व खाजण (लवणचरिका) पश्चिमेकडे खोल दरी व पूर्वेस झुळझुळ वाहणाऱ्या दोन ओढ्यांचा (झिरिकाद्वय) संगम. ह्याशिवाय पश्चिमेकडची हद्द म्हणून कोठल्यातरी स्थळाचा उल्लेख केला आहे, परंतु तो भाग आम्हांस नीट लागला नाही.

१. प्रस्तुत उल्लेखाविषयी घर्मादाय याचे ऐवजीं बानर्जी यांनी 'घर्मोय' असे वाचले होते.

२. ताम्रपत्र लिहिणाऱ्याच्या निष्काळजीपणामुळे ४९ व्या ओळीतील मज-कुरावरून च्छद्वैदेवाने स्वतः हे दान केले असा अर्थ होतो. परंतु ७४ व ७५ व्या ओळीत प्रस्तुत दान वज्जडदेवानेच पूर्वी दिले होते, व च्छद्वैदेवाने त्यासंबंधीचे दानपत्र मागाहून तयार करविले असा स्पष्ट उल्लेख आहे. या दानाचा च्छद्वैदेवाशी संबंध फक्त त्याने ते ताम्रपत्रावर कोरवून देण्याची व्यवस्था केली इतकाच येतो.

३. कै. बानर्जी यांनी ह्या विषयाचे नांव मालाड असे वाचले होते परंतु ठशावरून ते पाणाड आहे यांत शंका रहात नाही. याविषयी अधिक चर्चा मूळ लेखांत पहा.

४. कै. बानर्जी आपल्या टिपणांत हे नांव एकदां सालप्राक व दुसऱ्या वेळीं सालपक असे देतात पण ही दोन्हीही बरोबर नाहीत. त्या गांवाचा उल्लेख दोनदां ओळ ४४ व ५७-५८ मध्ये आला आहे.

प्रस्तुत दान जन्हुपुर येथे राहाणाऱ्या, काश्यपगोत्री चाडादेव^१ नांवा-
च्या ऋग्वेदी^२ ब्राह्मणास चंद्रग्रहणाचे पर्वणीनिमित्त दिले होते.

प्रस्तुत ताम्रपटांत कालाचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नाही त्यामुळे वर
उल्लेख केलेले चंद्रग्रहण कोणते हे समजण्यास कांही मार्ग नाही, तरी पण
च्छद्वैदेव, राष्ट्रकूट राजा तिसरा कृष्ण याचा मांडलिक होता असे सांगि-
तले असल्यामुळे, त्याच्या कारकीर्दीत^३ इ. स. ९३९ ते ९६८ या कालांत
केव्हांतरी हे दान दिले गेले असावे हे निश्चित. च्छद्वैदेवाचे मागाहून त्याचे
गादीवर आलेला त्याचा पुतण्या शिलाहार अपराजित ह्याचे ताम्रपट^४ शके
९१५ (इ. स. ९८३) पासूनचे सांपडतात.

प्रस्तुत लेखाची लिपी अगोदर सांगितल्याप्रमाणे शके ८८७ मधील
सिन्द ताम्रपटांतील अक्षरवटिकेशी जुळणारी असल्यामुळे हा लेखही त्याच
सुमाराचा असावा असे म्हणण्यास हरकत दिसत नाही.

१. कै. बानर्जी “चाडदेव” असे वाचन देतात. पण लेखांत चाडादेव
असे स्पष्ट आहे.

२. कै. बानर्जी यांचे मत प्रतिग्राही ब्राह्मण (यजुर्वेदी) वाजसनेयी शाखे-
तील ब्रह्मचारी होता. परंतु ओळ ५४-५५ मध्ये “बह्वृच-स-व्र(ब्र)ह्मचारिणे”
असे आढळते.

३. पहा. आळतेकर, राष्ट्रकूटां अँड देअर टाइम्स, पृ. ११५; व
एपि. इंडिका. भाग २१ पृ. २६२.

४. गद्रे, इम्पोर्टन्ट इन्स्क्रिप्शन्स फ्रॉम दी बरोडा स्टेट, भाग १, पृ.
३५-६४ यांत शके ९१५ मधील अपराजिताचे दोन ताम्रपट प्रसिद्धिले गेले आहेत.

श्रीयुत गद्रे यांनी या ताम्रपटांवर एक निबंध त्रिवेन्द्रम् येथे भरलेल्या
ओरिएंटल कॉन्फरन्समध्ये वाचला होता. पहा ‘प्रोसिडिंग्स अँड ट्रॅन्झॅक्शन्स
ऑफ दि टेन्थ ऑल-इंडिया ओरि० कॉन्फरन्स’ पृ. ८८०; हे ताम्रपट
पूर्वी विल्सन कॉलेजांतील विद्वान प्राध्यापक ह. दा. वेलणकर यांचेजवळ होते.
त्यावेळी त्यातील कांही उतारे भारताचार्य चिं. वि. वैद्य यांनी आपल्या हिस्टरी
ऑफ मिडीव्हल हिंदु इंडिया, भाग २, पृ. ३४९ वर प्रसिद्ध केले आहेत;
तसेच डॉ. आळतेकरांनी आपल्या पुस्तकांत राष्ट्रकूटांच्या ऐति. माहितीसाठी या
ताम्रपटांचा उपयोग केलेला आढळतो. पृ. ११०.

या लेखाच्या आरंभी विष्णु आणि शिव यांच्या स्तुतिपर दोन मंगल श्लोक आले आहेत. त्यांपैकी दुसरा “सव्योव्याद्वेधसा धाम” हा श्लोक बहुधा सर्व राष्ट्रकूट घराण्याच्या सर्व ताम्रपटांतून आढळतो. दुसऱ्या श्लोकानंतर राष्ट्रकूट राजांची वंशावळ दिलेली आहे. उत्तर कोंकणांतले सर्व शिलाहार राजे आपणास राष्ट्रकूटांचे मांडलिक म्हणवून घेत त्यामुळे ही वंशावळ शिलाहार ताम्रपटांत येणे स्वाभाविक आहे. चंद्र, बुध, पुरुषवस्, आयु, ययाति, आणि यदु या पुराणांतरींच्या काल्पनिक पूर्वजांचीं नांवे प्रथम दिल्यावर सहाव्या श्लोकापासून राष्ट्रकूटांची खरी वंशावळ सुरू होते. सातव्या श्लोकांत दन्तिदुर्ग, त्याचा चुलता पहिला कृष्णराज, दुसरा गोविंद,

११. शिलाहारांच्या खालील ताम्रपटांत राष्ट्रकूटवंशाची प्रशस्ति आढळते.

(१) शिलाहार अवसर याचा चिकोडी ताम्रपट, शके ९१०; (भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे वार्षिक इतिवृत्त, शके १८३५, पृ. ४३१-३४).

(२) शिलाहार रट्टराज याचा खारेपाटण ताम्रपट, शके ९३०; (एपि. इंडिका, भाग ३, पृ. २९७).

(३-४) शिलाहार अपराजित याचे बडोदे म्युझियममधील दोन ताम्रपट, शके ९१५, (गद्रे; इ. इ. बडोदा स्टेट, पृ. ३५-६४)

(५) शिलाहार अपराजित याचा भादाणे ताम्रपट, शके ९१९; (एपि. इंडिका, भाग ३, पृ. २६६) यांपैकी पहिले दोन ताम्रपट दक्षिण कोंकणातील शिलाहार राजांचे आहेत व शेवटचे तीन उत्तर कोंकणातील शिलाहारांचे आहेत. प्रस्तुतचा ताम्रपट ह्या दृष्टीने ६ वा होय.

राष्ट्रकूट अविधेय याच्या पांडुरंगपल्ली ताम्रपटांचे पुरवणीत सर्वरस (म्हणजे अमोघवर्ष) याचे सेयलारस्वामी असे वर्णन येते (म्हैसूरचा आर्कीऑलॉजिकल रिपोर्ट, १९३९, पृ. २०९.) प्रस्तुत ताम्रपटाची पुरवणी नवव्या शतकातील असल्यामुळे अमोघवर्षाचे प्रथम काही शिलाहार राजांशी वैर आले असण्याचा संभव आहे.

कै. न्यायमूर्ती तेलंग यांना एका शिलाहार ताम्रपटाचा उतारा मिळाला होता त्यांतही राष्ट्रकूट व शिलाहार घराण्याची वंशावळ आली होती असे इन्डियन ऐन्टिक्वेरी, भाग ९, पृ. ३८ पादटीप ४७ यांत म्हटले आहे. हा ताम्रपट दक्षिण कोंकणच्या शिलाहारांचा होता.

निरूपम (ध्रुव), त्याचा मुलगा जगत्तुंग (म्हणजेच तिसरा गोविंद) त्यानंतर त्याचा मुलगा पहिला अमोघवर्ष, त्याचा मुलगा अकालवर्ष म्हणजे दुसरा कृष्ण व त्यानंतर त्याचा नातू इंद्र (तिसरा) अशा क्रमाने ही वंशावळ येते. आठव्या श्लोकांत तिसऱ्या अमोघवर्षाने, आपला भाऊ कृष्ण (तिसरा) याचा मुलगा गोविजग (म्हणजे चवथा गोविंद) यांस त्याने केलेल्या अन्यायांचे परिमार्जन करण्यासाठी ठार मारून स्वतः राज्यकारभार हाती घेतला असे म्हटले आहे. ह्या वंशावळीत अमोघवर्ष दुसरा (तिसऱ्या इंद्राचा वडील मुलगा) याचे नांव अजीवात गळालेले आहे. हा चवथ्या गोविंदाचे अगोदर एका वर्षापुरताच राज्यावर आला होता, असे भादणें^२ ताम्रपटांवरून ज्ञात झाले आहे. तिसऱ्या कृष्णाच्या कऱ्हाड^३ व देवळी^४ ताम्रपटांत, अमोघवर्षाविषयी तो जणुं काय कृष्णराजाची प्रीति संपादवी म्हणूनच त्याचे मागोमाग स्वर्गांत गेला असे मोघम म्हटले आहे. या राजाचा अकाली मृत्यु चवथा गोविंद याच्या अन्यायी कृत्यांमुळे घडून आला असावा असे मानण्यांत येते. पण प्रस्तुत ताम्रपटांत त्याच्या ह्या दुष्कृत्यांबद्दल अवाक्षरही उच्चारलेले नाही. गोविंदाच्या दुष्कृत्यांचा पुरावा म्हणून त्याच्याच सांगली^५ व खंवायत^६ ताम्रपटांत आलेले खालील श्लोक दाखविले जातात.

१. कै. ज्ञानजी यांनी आपल्या टिपणांत हा प्रस्तुतचा अमोघवर्ष (दुसरा) असें कल्पून त्याने चवथ्या गोविंदाचा लढाईत पराभव केला असें म्हटले आहे ते बरोबर दिसत नाही.

२. एपि. इंडिका, भाग ३, पृ. २६७; 'वर्षावधिराज्यभाजनो जातः' (श्लोक ६)

३. कऱ्हाड ताम्रपट, एपि. इंडिका, भाग ४, पृ. २८२.

४. देवळी ताम्रपट, एपि. इंडिया, भाग ५, पृ. १९२.

५. सांगली ताम्रपट, इन्डियन ॲन्टिक्वेरी, भाग १२, पृ. २४९.

६. खंवायत ताम्रपट, एपि. इंडिका, भाग ७, पृ. ६६.

सामर्थ्ये सति निन्दिता प्रविहिता नैवाग्रजे क्रूरता
 व(ब)न्धुस्त्रीगमनादिभिः कुचरितैरावर्जितं नायशः ।
 शौचाशौचपराङ्मुखं न च भिया पैशाच्यमङ्गीकृतं
 त्यागेनासमसाहसैश्च भुवने यः साहसाङ्को भवत् ॥

“ त्याने आपल्या थोरल्या भावाशी क्रूर वर्तन केलें नाहीं. आपल्या भावाच्या^१ पत्नीबरोबर दुराचरण करून अपकीर्तीचा कलंक लावून घेतला नाहीं. त्यानें भीतिग्रस्त होऊन सत्यासत्याची चाड न बाळगतां पैशाच्य स्वीकारलें नाहीं आणि केवळ आपल्या त्यागानेंच व अतुल साहसी कृत्यांनीं तो साहसांक या पदवीप्रत जाता झाला.”

या तुलनेतील गर्वोक्ति बहुशः खरी मानून, गोविन्द आपल्या भावाच्या मृत्यूस कारणीभूत झाला, त्याच्या बायकोशींही त्याचा अनैतिक संबंध होता व शेवटीं त्यानें आपल्या भावाचें राज्य वळकाविलें असा एक समज प्रचलित आहे.

परंतु ह्या सर्व गोष्टी नीटपणें मान्य होण्यास अधिक सबळ पुराव्याची जरूरी आहे. वर उद्धृत केलेल्या श्लोकांत चवथा गोविंद व साहसांक (म्हणजे दुसरा चंद्रगुप्त) या दोघांची तुलना केलेली आहे, आणि असें दर्शविलें आहे कीं, चंद्रगुप्तामध्ये असलेले वर सांगितलेले दोष गोविंदाचे ठिकाणीं मुळींच नव्हते.

१. डॉ. भाण्डारकर यांनीं केलेल्या या श्लोकाच्या भाषांतरांत ‘बंधुस्त्री’ याचा अर्थ नातलग स्त्रिया, असा केला आहे. परंतु देवीचंद्रगुप्त या नाटकांतील आतां उपलब्ध असलेल्या उतान्यावरून चंद्रगुप्ताचा आपल्या थोरल्या भावाचे पत्नीशीं अनैतिक संबंध असल्याबद्दल लोकांपवाद होता असें दिसतें. चंद्रगुप्ताशीं तुलना करतांना प्रस्तुत संदर्भावरून गोविंदाचे बाबतींतही नातलग स्त्रिया असा अर्थ न घेतां थोरल्या भावाची पत्नी असाच अर्थ येथें केला पाहिजे हें उघड दिसतें. ह्या एका गोष्टीशिवाय या श्लोकाचें भाषांतर बहुतांशी डॉ. भाण्डारकर यांनीं दिल्याप्रमाणेंच आहे.

[१७]

पहिल्या अमोघवर्षाच्या संजाण^१ ताम्रपटांत देखील वर सांगितल्या-
प्रमाणेंच तुलनात्मक श्लोक आले आहेत. त्यांत दानशूर अशा गुप्त राजाशी
(हा चंद्रगुप्त दुसरा—विक्रमादित्यच असावा यांत शंका नाही), त्यानें
आपल्या भावास मारून त्याचे बायकोशीं लग्न लावलें असल्यानें, आपली
स्वतःची तुलना करून घेण्यास अमोघवर्षास कमीपणा वाटतो असें वर्णन आहे.
राजशेखराचे काव्यमीमांसेत देखील रामगुप्त व कार्तिकेय यांची तुलना आढळते
व हा कार्तिकेय कनोजचा गुर्जर प्रतिहार राजा पहिला महीपालच असावा
असें इतरत्र^२ दाखवून दिलें आहे. यावरून गुप्त राजघराण्यांतील पुरुषांशीं
तुलना करून आपण ज्यांचे आश्रित आहोंत ते राजे, गुप्तराजांपेक्षां गुणांनीं
कसे अधिक श्रेष्ठ आहेत हें दाखविणें हा तत्कालीन राजकवींचा एक संके-
तच होऊन गेला असें दिसतें. असो. काव्यांतील अशा एकाद्या कल्पनेचा
आधार घेऊन त्यावरून एकाद्याविषयीं मत बनविणें बरोबर नाही.

गोविंदाविषयीं वर केलेले आरोप खरे होते असें जर क्षणभर मानलें-
तरी त्याच्यानंतर गादीवर आलेल्या राजपुरुषांचे लेखांत या विषयीं केव्हां-
तरी उल्लेख आल्याशिवाय राहिला नसता; कारण ते गोविंदाचे बरेच दूरचे
नातलग असल्यामुळें ह्या गोष्टीचा उल्लेख करण्यांत त्यांना कांहींच प्रत्यवाय
नव्हता. उलटपक्षीं इतर ठिकाणीं^३ तिसऱ्या अमोघवर्षानें चवथ्या गोविंदाचे
मांडलिकांत त्याच्याविषयीं वैरभाव उत्पन्न केला व ह्या वैमनस्यांतच गोविं-
दाचा मृत्यु घडून आला असें सांगितलें आहे. प्रस्तुत ताम्रपटांत देखील
अमोघवर्षानें गोविंदाचें निर्मूलन केलें असें स्पष्ट म्हटलेंच आहे; कऱ्हाड व
देवळी^४ ताम्रपटांत देखील गोविंदाचे स्वैरवर्तनाचा उल्लेख आहे. परंतु त्याचेवर

१. एपि० इंडिका, भाग १८, पृ. २४८.

२. प्राध्यापक मिराशी यांचा लेख, इन्डियन अँन्टीक्वेरी, भाग ६२, पृ. २०१.

३. एपि० इंडिका, भाग १३, पृ. ३२८.

४. एपि० इंडिका, भाग ५, पृ. १९२; हा उल्लेख देखील असाच वाद-
ग्रस्त आहे; तेथें आपल्या वर्तनामुळें गोविंद क्षय होऊन मेला असें म्हटलें आहे.
परंतु प्रस्तुत ताम्रपटांत व पंपाच्या विक्रमाज्जुनविजयांत, (आश्वस १४,
श्लोक ३७ चे नंतर) तिसरा अमोघवर्ष व त्याचा मुलगा तिसरा कृष्ण यांनीं
त्याचेविरुद्ध करविलेल्या बंडांत गोविंदाचा मृत्यु झाला असें म्हटलें आहे.

स्वतःच्या बंधूच्या खुनाचा आरोप केलेला नाही, उलट अमोघवर्ष दुसरा यास स्वाभाविक पण अकाली मृत्यु आला असेंच नोंदलेलें आढळतें. यावरून गोविंदावरचे आरोप सिद्ध करण्यास पाहीजे तसा बळकट पुरावा अजून उपलब्ध नाही.

तिसऱ्या अमोघवर्षाच्या स्तुतिपर आणखी दोन श्लोक प्रस्तुत ताम्रपटांत आले आहेत. ९ व्या श्लोकांत त्यानें आपल्या अभिषेकाच्या पाण्यानें आपलीं सर्व दुरितें व सर्व संपत्ति धुवून टाकून स्वतःस पवित्र केलें असें म्हटलें आहे. दहाव्या श्लोकांत तो मदनालाही मागें टाकील इतका रूपवान होता, तीन श्वेतछत्रें धारण केल्यामुळें तो जणुं काय चंद्राच्या तीन कला धारण करणारा शंकरच आहे असें रूपकांनं दाखविलें आहे. अमोघवर्षाच्या रूपाविषयीं भादाणें^१ ताम्रपटांतही वर्णन आलें आहे, परंतु राजसत्तानिदर्शक अशीं तीन श्वेतछत्रें त्यानें धारण केल्याचा इतरत्र कोठेंही उल्लेख आढळत नाही. त्याचें प्रत्येक छत्र एकेका देशावरील त्याची सार्वभौम सत्ता निदर्शित करतें. प्रस्तुत ताम्रपटांत हे देश कोणते याचा निर्देश नाही; परंतु देवळी^२ ताम्रपटांत अमोघवर्षाचा मुलगा तिसरा कृष्ण यानें आपण युवराज असतांना गंगवाडी (किंवा गंगपाटी) चा राजा राच्यामल (राचमल) याचा पराभव करून तें राज्य भूतार्थ किंवा बुटुग यास दिलें; तसेंच त्यानें पल्लव अणिग याचाही पराभव केला असे उल्लेख येतात. दुसऱ्या शिलालेखां^३ वरूनही भूतार्थ व अणिग यांचा अम्मल अनुक्रमें गंगवाडी व नोळंबवाडी या प्रदेशांवर होता असें ज्ञात होतें. हे दोघे तिसऱ्या अमोघवर्षाचे समकालीन व त्याचे मांडलिक म्हणून राज्य करीत असल्यानें गंगवाडी व नोळंबवाडी हे दोन्ही प्रदेश अमोघवर्षाचे साम्राज्यांत मोडत असले पाहिजेत व दहाव्या श्लोकांत

१. एपि० इंडिका, भाग ३, पृ. २७१.

२. एपि० इंडिका, भाग ५, पृ. १९२; कृष्ण राजाच्या कऱ्हाड ताम्रपटांत देखील याविषयीचे श्लोक पुन्हां आले आहेत; पहा, एपि. इंडिका, भाग ४, पृ. २८२.

३. उदा० एपि. इंडिका, भाग ४, पृ. ३५१; आणि भाग १०, पृ. ५४ वगैरे.

आलेल्या तीन देशांपैकी गंगवाडी व नोळंबवाडी हे दोन देश येथे अभिप्रेत आहेत हे उघड आहे. उरलेला तिसरा प्रदेश अर्थात्च राष्ट्रकूटांचा मूळचा देश कुंतल हा होय.

तिसऱ्या अमोघवर्षानंतर तिसरा कृष्ण गादीवर आला. त्याचे वर्णनपर प्रस्तुत ताम्रपटांत पांच श्लोक (११ ते १५) आले आहेत. पण ते मामुली स्वरूपाचे आहेत. त्याने पुष्कळ दांने केली व जुन्या वृत्ति पुन्हा नव्याने दान केल्या; याशिवाय चार प्रकारच्या सामंतांचा पराभव केला.^१ असे वर्णन या श्लोकांतून येते. प्रस्तुत ताम्रपट कृष्णाच्या कारकीर्दीतलाच असल्यामुळे राष्ट्रकूट घराण्याची वंशावळ येथे संपते.

सोळाव्या श्लोकापासून शिलाहारांचे वर्णन सुरू होते. ह्या घराण्याचे नांव प्रस्तुत लेखांत शिलार असे दिले आहे. जीमूतकेतूचा मुलगा विद्याधर जीमूतवाहन याने सर्पांचे रक्षण करण्यासाठी आपले बलिदान केले ही सर्वविश्रुत कथा^२ प्रथम सतराव्या श्लोकांत सांगितली असून, जीमूतकेतूच्या वंशजांनी जामदग्न्य^३ (परशुराम) याच्या बाणांपासून संत्रस्त झालेल्या सागराचे संरक्षण करण्यासाठी शिलारूप घेतले. त्यावरून या

१. कऱ्हाड ताम्रपटांत देखील ह्या चार मांडलिकांना त्याने वेगवेगळ्या प्रकाराने वागविले असा उल्लेख आहे. एपि. इंडिका, भाग ४, पृ. २८५.

२. जीमूतकेतूच्या सर्परक्षणाची ही कथा, भविष्यपुराण (प्रतिसर्ग पर्व) ३, अध्याय १५, श्लोक २६८-७०; कथासरित्सागर, अध्याय २० व १०; यांत आढळते. हर्षाचे ' नागानंद ' हे नाटक गोष्टीचा पार्श्वभूमीवर रचले गेले आहे. इत्सिंग ह्या चिनी प्रवाशनने आपल्या प्रवासवृत्तांतही ह्या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. (ताकाकुमु, रेकॉर्ड्स ऑफ दी युद्धिस्ट वर्ल्ड, पृ. १६३ ६४); अमोघवर्षाच्या संज्ञान ताम्रपटांत (एपि. इंडिका, भाग १८, पृ. २५३) ह्याविषयीचा उल्लेख येतो.

३. ब्रह्माण्डपुराण, खण्ड ३, अध्याय ५७, श्लोक ४७ यांत परशुरामाच्या बाणांनी विद्ध झालेल्या सागराचे सविस्तर वर्णन आले आहे. ह्या युद्धांत समुद्राधिपति वरुणास शेवटी हार खावी लागून शुषारक क्षेत्राजवळ समुद्रास मागे हटवले लागले, पुराणांत अर्थात् शिलारावदल कांहींही उल्लेख नाही.

घराण्यास शिलार असे नांव पडलें. ह्या नांवाची ही व्युत्पत्ति आतांपर्यंत दुसऱ्या कोठल्याच लेखांत अद्यापपावेतो आलेली नाही. कोणत्याही संस्कृत कोशांत शिलार या शब्दाचा अर्थ सांपडत नाही^१ व त्यामुळे शिलाररूप घेतलें म्हणजे काय केलें ह्याची नीटशी कल्पना येत नाही. सामान्यतः शिलाहार असेच रूप सर्वत्र येतें. व शंखचूडाचें गरुडापासून संरक्षण करण्याचे हेतूने शिलेवर आहाररूपानें उभा राहिलेला म्हणून शिलाहार असे नांव जीमूतकेतूच्या वंशजांना प्राप्त झालें असे मानण्यांत येतें.

श्लोक २० ते २५ यांत शिलाहारांची वंशावळ आली आहे ती खालीलप्रमाणें:- पहिला कपर्दी, त्याचा मुलगा पुल्लशक्ति, त्याचा मुलगा दुसरा कपर्दी, त्याचा मुलगा वप्पुवन्न, त्याचा मुलगा झंझ, त्याचा धाकटा भाऊ गोमि, त्याचा मुलगा वज्जड^२ (पहिला) व सरतेशेवटी त्याचा धाकटा भाऊ च्छद्वय (किंवा च्छद्वैदेव). या सर्व राजांचें वर्णन अगदींच सामान्य स्वरूपाचें असून त्यांत ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची कोणतीही माहिती आढळत नाही. खुद्द च्छद्वैदेवाविषयी तो महासामन्त होता व त्यास पंच-महाशब्द प्राप्त झाले होते येवढेच म्हटलें आहे.

प्रस्तुत ताम्रपटावरून शिलाहार घराण्यांतील एका अप्रसिद्ध राजपुरुषाचें नांव प्रथमच ज्ञात झालें आहे. शिलाहार अपराजित (च्छद्वैदेवाचा पुतण्या) याचे शके ९१५ मधील दोन ताम्रपट, तसेंच शके ९१० मधील भाटाणें ताम्रपट, ह्यांत वर दिलेली सर्व वंशावळ आलेली असली तरी च्छद्वैदेवाचें नांव गाळलेलें आहे. शिलाहार घराण्याच्या बाकीच्या ताम्रपटांतून देखील च्छद्वैदेवाचें नांव कोठेंच आढळत नाही, व तें कां गाळलें जात असावें याचीही उपपत्ति लावतां येण्यासारखी नाही. दूरचा नातलग असल्यामुळे त्याचें नांव ताम्रपटांत येत नाही असेहि म्हणतां येत नाही, कारण कै.

१. शिलाहार या नांवाच्या व्युत्पत्तीविषयी मी एक लेख स्वतंत्रपणें लिहिला आहे.

२. कै. बानर्जी यांनी या ताम्रपटाच्या दुसऱ्या पत्र्यांतून वज्जडाचें नांव गळालें आहे असे म्हटलें आहे तें बरोबर नाही. २४ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत वज्जडाचें नांव येतें पण तें अपभ्रष्ट स्वरूपांत आहे.

[२१]

बानर्जी यांनीं म्हटल्याप्रमाणें शिलाहार झंझ याचें नांव त्याच्या वंशजांनीं राज्य केलें नाहीं तरी शिलाहार लेखांत हमखास आढळून येतें. अरिकेसरी अथवा केशीराज याच्याविषयीं देखील हेंच म्हणतां येईल कीं, त्यानें आपला भाऊ वज्जड दुसरा याच्या गादीवर राज्य केलें व त्याला संतति नव्हती म्हणून वज्जडाचा मुलगां चित्तराज हा गादीवर बसला. असें झालें तरी अरिकेसरीचें नांव कोणत्याच शिलाहार ताम्रपटांतून बगळलेलें आढळत नाहीं. च्छद्वैदेवांन आपल्या भावापासून राज्य बळकावून घेतलें असें म्हणावें तर, प्रस्तुत ताम्रपटांत उल्लेखिलेलें दान त्याच्या भावानेंच देऊं केलेलें होतें व म्हणून तें त्याच्यावर बंधनकारक होतें असें नाहीं. याशिवाय ह्या ताम्रपटांत वज्जडाची स्तुतीही २४ व्या श्लोकांत आढळते. तेव्हां हा मुद्दाही टिकण्यासारखा नाहीं. च्छद्वैदेव आपल्या पुतण्याच्या अपराजिताच्या बालपणीं तो वयांत येईपर्यंत कारभार पहात होता असें म्हणावें तर त्यानें त्या बालराजाचा उल्लेख खचित केला असता व प्रस्तुत ताम्रपटांतल्याप्रमाणें महासामंत म्हणवून घेतलें नसतें. ताम्रपट खोटा आहे असें सिद्ध करण्यासही जागा नाहीं. कारण एकतर त्याची लिपी वर सांगितल्याप्रमाणें तत्कालीन इतर शिलालेखांशीं जुळती आहे; दुसरे यांत आलेली राष्ट्रकूट व शिलाहार घराण्यांची वंशावळ प्रमाणभूत आहे इतकेंच नव्हे तर या ताम्रपटामुळें आतांपावेतो अज्ञात असलेल्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी नव्यानेंच पुढें आल्या आहेत. त्यामुळे हा ताम्रपट खोटा आहे असें मानतां येत नाहीं. शिलाहारांच्या दुसऱ्या लेखांतून कांहीं विवक्षित श्लोक वारंवार येत असतात तसे यांत आलेले नाहींत, परंतु हा मुद्दा इतका विशेषसा महत्त्वाचा नाहीं कारण ह्या ठराविक सांच्याचे श्लोक च्छद्वैदेवाचा पुतण्या अपराजित याच्या ताम्रपटांत देखील आढळत नाहींत व त्यावरून ताम्रपटांत लिहिण्याचा मजकूर त्यावेळीं संमत झालेला नव्हता येवढेच अनुमान करतां येईल. या सर्व गोष्टी ताम्रपट खरा आहे एवढें दाखविण्यास पुरे होतील.

या ताम्रपटाचा दुसरा एक विशेष असा आहे कीं, हा उत्तर कोंकणा-
तल्या शिलाहारांचा सर्वांत जुना ताम्रपट आहे. कान्हेरीच्या लेण्यांत शिलाहार
कपर्दी ह्याचे वेळचे दोन शिलालेख कोरलेले आहेत व त्यांतील एकाचा काळ
शके ७९९ आहे. यानंतर जवळ जवळ ११५ वर्षांचा अवधि लोटल्यानंतर

शिलाहारांचे अंकित लेख उपलब्ध होतात (उदा. बडोदे म्युझियममधील शके ९१५ मधील अपराजिताचे दोन ताम्रपट). प्रस्तुत लेखांत कालाचा स्पष्ट उल्लेख आला नाही तरी तो ह्या मधल्या कालांतलाच आहे हे निश्चित. या शिवाय हा ताम्रपट राष्ट्रकूट राजे राज्य करीत असतां त्यांचे मांडलिकत्वाखाली शिलाहारांनी दिलेला **पहिलाच ताम्रपट** आहे. बडोदे ताम्रपट, भादाणें ताम्रपट व शिलाहार अवसर याचा चिकोडी ताम्रपट, व रट्टराजाचा खारेपाटण ताम्रपट या सर्वांत राष्ट्रकूट घराण्याचें वर्णन आलें असलें तरी, भादाणें व चिकोडी ताम्रपटांत, चालुक्य घराण्याचा संस्थापक तैलप यांनं राष्ट्रकूटांचा पराभव केल्याबद्दल शोक व्यक्त केला आहे. प्रस्तुत ताम्रपट तत्पूर्वीचा म्हणजे राष्ट्रकूट घराणें बलिष्ठ असतांना दिला आहे. व म्हणूनहि त्यास एक प्रकारचें महत्त्व आहे. या ठिकाणीं हीं गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे कीं, त्यावेळचे शिलाहार मांडलिक असल्यामुळें त्यांना केवळ महासामन्त असेंच विरुद्ध वापरलेलें आहे.^१ व मागाहून अपराजिताच्या ताम्रपटांत आढळणाऱ्या महामंडलेश्वर, तगरपुरपरमेश्वर, अभिमानमहोदधि, गंडकंदर्प अशा सारखीं दर्पोक्तिपूर्ण विशेषणें प्रस्तुतच्या लेखांत आढळत नाहीत.

प्रस्तुत ताम्रपट कोठें सांपडला हें निश्चितपणें माहीत नसल्यामुळें त्यांत उल्लेखिलेलीं गांवें अचूकपणें सांगणें कठीण आहे. तथापि नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या बडोदे म्युझियम ताम्रपटांतील एकाच्या सहाय्यानें हीं ओळखण्यास थोडीशी मदत होते. पाणाड विषय व त्यांतील सालाणक हें गांव हीं दोन्हीहि अपराजिताच्या वर सांगितलेल्या ताम्रपटांत आली आहेत. अपराजितानें एकाच ब्राह्मणास दिलेले हे दोन्ही ताम्रपट एका दगडी पेटींत मुरुड जंजिन्याजवळ सांपडले, व त्यांतील एकांत आलेलीं गांवें मुरुडच्या आसपास खात्रीपूर्वक दाखवितां येतात. त्यामुळें पाणाड विषयाचा मुरुडच्या आसपास शोध केला पाहिजे हें उघड आहे. या गोष्टीस आणखी एक प्रत्यंतर असें मिळतें कीं, जंजिन्याजवळच दुसऱ्या एका गांवीं सांपडलेल्या

३१. कान्हेरीच्या लेण्यांतील दोन लेखांत नुसतें “ महासामंतशेखर ” असें विशेषण आढळतें, व तिसऱ्यांत कोणतेंच विरुद्ध वापरलेलें नाही. कान्हेरीतील लेख त्यांत उल्लेखिलेल्या राजानें दिलेले नाहीत हें मात्र ध्यानांत ठेवावयास हवें.

[२३]

ताम्रपटांत पाणाड हें विषयाचें नांव पुन्हां एकदां आलें आहे^१. पश्चिम कोंकणपट्टीचे सूक्ष्म नकाशे चाळून पहातां अलिबागपासून आठ मैलांवर ईशान्येस पोयनाड नांवाचें गांव आढळतें. सालाणक याला जुळतें सालिणदें या नांवाचें गांव पोयनाडचे आग्नेय दिशेस ६ मैलांवर आहे. बहुधा हींच दोन गांवे ह्या ताम्रपटांत उल्लेखिलीं असावीं असा तर्क आहे. ह्या ताम्रपटांतील दुसरें गांव मंचकपल्ली हें बहुधा सालिणद्यापासून उत्तरेस वसलेलें पाले नांवाचें खेडें असावें व वकोला हें बहुधा त्याचेच दक्षिणेस ४ मैलांवर कोलेती म्हणून गांव आहे तें असावें. नकाशांत प्रस्तुत लेखांत वर्णन केल्याप्रमाणें सालिणद्याचे उत्तरेस दोन लहान ओढे मिळालेले दिसतात. यावरून ही ग्रामनिश्चिति पक्की झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. प्रतिग्राही ब्राह्मण जन्हुपुर येथील रहिवासी होता असें सांगितलें आहे पण हें गांव आम्हांस ओळखतां आलें नाही.

वाचन^२

[वृत्तें. श्लोक १-६, १८, १९, २६-२० अनुष्टुभ्; श्लो. ६ व १२ उपजाति; श्लो. ७ व १३ खग्धरा; ८, ९, १२, १६ व २२ ते २५ आर्या; श्लो. १० उपेन्द्रवज्रा; श्लो. ११, १४, १७ व २० वसंततिलका; श्लो. १५ शार्दूलविक्रीडित; श्लो. ३० इंद्रवज्रा; आणि श्लो. ३४ पुष्पिताग्रा.

पहिला पत्रा-दुसरी बाजू

१ ओ^३. [।*] श्रीर्व्वद्धतां नवोद्यानराजीवायतनेत्रया । शिवः सहोमया चास्तां राजीवायतनेत्रया ॥[१॥*]

२ स वोव्याद्वेधसा धाम यन्नाभिकमलं कृतं(तम्) । [ह]रश्च यस्य कान्तेंदुकलया कमलंकृतम् ॥[२॥*]

३ नेत्रादत्रैरभूद्भूरिसुधां[शुः]*तर्पितामरः । चन्द्रमा जगदानन्दकन्द कन्दलनक्षमः ॥[३॥*]

१. ह्या ताम्रपटासाठीं पुढें क्रमांक तीनचा लेख पहा.

२. मूळ ताम्रपटावरून व ठशाचे सहाय्यानें.

३. चिन्हानें दाखविला आहे.

४. 'सुधांशुस्तर्पिता'—असें वाचावें.

- ४ तस्यात्मजोजनि वु(बु)धो विवु(बु)धाधीशपूजितः । सुतः पुरुरवास्तस्य
तस्याप्यायुरजायत ॥४॥*
- ५ एवमच्छिन्नसंतानजायमानेषु राजसु । ययातिरभवत्तस्य सूनुर्यदुर-
भूदिह ॥५॥*
- ६ ततस्तृ(स्त्रि)लोकीतिलकायमानो वंशो यदूनामभवत्पृथिव्यां(व्याम्) ।
श्रीराष्ट्रकूटापरनामधेयो
- ७ [य]त्राभिलेभे हरिरा[त्म]जन्म ॥६॥* तत्रासीदन्तिदुर्गः प्रभुरपि च
ततः कृ[ष्ण]राजः पि-
- ८ तृव्यस्तस्माद्गोविंदराजस्तदनु तिरुपमो^१ स्माज्जगत्तंगदेवः । पुत्रोस्या-
मोघव-
- ९ [र्षः] सकलगुणनिधिः तस्य^२ चाकालवर्षः । तन्नप्ता श्रींद्रराजः प्रथित-
पृथु[य*]शाः सार्व-
- १० भौमः प्रजातः ॥७॥* श्रीमानमोघव[र्षो] भ्रातास्य सुत(तं) समूल-
मुन्मूल्य । गोज्जिमन्या-
- ११ यकृतं^३ सामोसत्प्रयमशात्पृथ्वीं(ध्वीम्) ॥८॥* अभि[षे]कजलेन
समं तपस्वि[पु]^४ श्रेयसे स-
- १२ मुच्छृ[त्य^५] । येन धनानीव मलाननीयतात्मा परां शुद्धिं(द्धिम्)
॥९॥* सितातपत्र(त्र)यमध्यव-
- १३ त्री(र्त्री) रराज यो रूपजितेक्षुधन्वा । उपास्यमानः शरदिदुनेव त्रि-
रूपतामेत्य महे[श]-

१. “तिरुपमो—असैं वाचावैं.

२. “निधिस्तस्य—असैं वाचावैं.

३. “शान्तस्सप्रियम्” असैं बहुधा अभिप्रेत असावैं.

४. बहुधा “तपस्विपु” असा पाठ येथे असावा.

५. संदर्भानुसार “समुन्मूज्य”—असा कांहींतरी पाठ येथे असावायास पाहिजे.

[२५]

- १४ वु(वु)ध्या ॥[१०॥*] शंभोः षडा[न]न इवात्रिमुनेरिवेदू रामो यथा
दशरथस्य ७-१ जय[न्तः*] ।
- १५ तस्यात्मजोपि चतुरं(वु)धिमेखलाया भर्ता भुवः समभवद्भुवि
कृष्णराजः ॥[११॥*] सत्य—
- १६ पि र[त्ना]भरणे जानानोपि प्रसाधनविशेषं(षम्) । यो वहति भुजेन
सदा कुवलयमाश्रय—
- १७ र्यकं लोके ॥[१२॥*] लक्ष्म्या नागेंद्रकर्णातिशयचपलतां यौवनस्या
युषश्च । यां देवत्र(त्र)ह्म—
- १८ [दायां]^२ लुलुपुरवनिपाः पूर्व्वजा विस्मरन्तः । संसारासारभावां^३
मनसि कलय—
- १९ ता येन तेन्येपि मुक्ता १४ दत्तास्तेभा(भ्य)[श्च]गात्वः^४ शिवभवन-
जुषां कोटिशः कांचनं च
- २० ॥[१३॥*] तस्मिन्प्रशासति^५ महीं समहीधरेद्रा(न्द्रां) सि[ङ्ग] हुतौ
चतुरुदन्वदनिद्य कांची[म्] । ग[त्वा ?]हि^७

१. हीं दोन अक्षरें नीट वाचतां येत नाहीत. परंतु 'हरेर्जयन्तः' असा पाठ असावयास पाहिजे. हा श्लोक खारेपाटण ताम्रपटांत आला आहे.

२. "दायाल्लुलुपुर" असें पाहिजे.

३. "भावान्" असें वाचावें.

४. ह्या विरामचिन्हाची जरूरी नाही.

५. बहुधा 'गावः' असा पाठ येथें अभिप्रेत आहे.

६. यांतील स हे अक्षर प्रथम कोरतांना गळाले होते तें मागाहून ओळीच्या खाली कोरलें आहे.

७. या श्लोकाचा पुढचा भाग नजरचुकीने कोरावयाचा राहून गेला आहे.

दुसरा पत्रा-पहिली बाजू

- २१ १तानतिव(व)लान्मायाविनो वा[त]कार्थ(न्) चंडान्मंडलिनो नि[रुध्य]-
सम(न)यानु-
- २२ दु[ध्य]^२ [संत्रासथन् ?] । - - - - मंत्रधर्मरभसान(न्)दंडै-
रकस्मा...-
- २३ कान्[सा]मंतांश्चतुरोपि येन दलता ना[न्यं] नरेंद्रायितं(तम्) ॥[१५॥*]
तस्मिन्(न्)शास-
- २४ ति पृथ्वीं [कु]ष्णनरेद्रे(न्द्रे) नरादि(धि)पः श्रीमान(न्) [॥*] शी[ला]-
रामलवशे सकलगुणालंकृते-^३
- २५ ...॥[१६॥*] विद्याधर[ः*] [स्व]चरिताधरितान्यकीर्त्तिर्जी[मू]त-
[के]तुतनयो नयविक्रमाद्यः^४
- २६ जी[मू]तवाहन इति प्र[थि]तः पृथि[व्यां] श्रीमा[न्] स्वकाय[मु]पदाय
सु(?)दञ्चता-
- २७ हीन्^५ ॥[१७॥*] [गंधर्वै] - - - - [श्रु]त्वाहिञ्च दिवि पृ(प्रि)यं
(यम्) । गुणानुरागा [ज्जन्मा ?]र्थ [पू]-
- २८ र्व्वजा[यम] शिश्रिय[न्] ॥[१८॥*] जामदग्न्यशरात्र(व)[स्त]ः शीलार-
च्छद्मना तदा । [साग] [रो*]

१. या श्लोकार्धातील पहिली सात अक्षरें कोरलीं गेलीं नाहींत. हा श्लोक अपुराच आहे.

२. " उन्मथ्य " असें वाचन असावयास पाहिजे होतें.

३. बहुधा या ठिकाणीं ताम्रपट देणाऱ्या राजाचें नांव 'च्छद्वै' असें श्लोकाचे शेवटीं आले असावें. दुसऱ्या ओळीतील पहिल्या अक्षराचे माथ्यावर दोन मात्रा स्पष्ट दिसतात.

४. ' विक्रमाद्यैः ' असें वाचावें.

५. " अमुञ्चताहीन् " असें कांहीतरी वाचन येथें पाहिजे. पण या पाठामुळे यतिभंग होतो.

- २९ रक्षित[स्ते]श्च प्रापुस्तन्नाम पू[र्व]जाः ।[११॥*] शीलारनाम्नि
तद[न्व]ययेन^१ देवः
- ३० सा[क्षा]दभा^२ निजभुजाजितकामदेवः ।[आ]राति सिधु(न्धु) मुपम[ध्य]
करे क-
- ३१ पर्ही लक्ष्मीमव(वा)प [भगवां^३]न (र)णकंकणेन ।[१२०॥*] त[स्या]त्म-
जन्मा पुलंशक्तिना[मा*]
- ३२ [पृथू]पमः पार्थसमानकीर्तिः । [आसी]त्प्र(त्पृ)[थि]व्या(व्यां)
प्रथितप्रतापः समस्त-
- ३३ सामन्तनतांत्र(धि) [भूपः] ॥[२१॥*] तस्याप्यपरः श्रीमान्कपर्दि-
नामा भवताभा^४ नृप-
- ३४ तिः । वप्पुवनोति(मि)तज्ञ[क्ति]ः शासित[भूमं]डलो भवत्त[स्मा]त्
।[२२॥*] झंझः सकलगु-
- ३५ गौवैः संपहो(न्नो) गीयते जगत्यनिशं(शम्) । आखंडल इव तस्मादभव-
त्सां[ग्रामिकैर्]-
- ३६ गुणैः[वि]दितः^५ ।[२३॥*] तस्याप्यनुजो जयवा[न्*] गोगिग्नृपो
द्विगुणझंझ इति ग-
- ३७ दितः । तेना (?) मार्त्तडोर्वा^६ त्त[स्मा]दपि कीर्त्ति [संप]न्नः ।[२४॥*]
तस्याप्यनुजः श्रीमा[न्] [छ*?]

१. ह्या वाचनावद्दल शंका आहे. या श्लोकांत एक अक्षरही पण कमी आहे.

२. येथें, “साक्षाद्भौ” असें वाचावयास पाहिजे.

३. वस्तुतः ‘भगवान्’ असें रूप यावयास पाहिजे होतें. या वाचना-
वद्दल शंका आहे.

४. “भवत्सुतो” असें वाचावयास पाहिजे.

५. “गुणैर्विदितः” असें वाचावें.

६. या ठिकाणचें लिखाण अत्यंत अशुद्ध आहे. पूर्वसंदर्भावरून
“तस्यापि वज्रडोऽभूत” असा कांहींतरी पाठ येथें असावयास हवा होता.

३८ [द्व]यनृपो^१ व(व)लिनिभो भवत्त्यागात् । महाहरेरिव रिपवो ध्वस्ता-
ह्यः(ह्या)संश्च-

३९ ति^२ नाम्नैव ॥[२५॥*] स चानेकघोटका [रू]ढ चारु (?) हा(चा)-
टभटविनि[र्जि]त प्रतिपक्षसीमं-

४० तिनीनयनवारि[धा]रा[प्रवा]ह[धौ]तमलिनीकृतकरो^३ [आ ?] रातिय-
[शो]व[गुंठ]-

४१ [वि]जयलक्ष्मीकल्याणपरंपराभ्युदयः समधिगत[पं]चम[हा] शद्व(व्द)-
महा-

दुसरा पत्रा-दुसरी बाजू

४२ सा[मं]ताः(तः) [श्री]^४ च्छद्वैदेवः सर्व्वानेव यथा संव(व)ध्यमान-
का[न्] शौलिककगौलिमकचौ-

४३ रे(रो)[द्व]राणिकान् कीर्त्तितान्भविष्यद्वर्त्तमानकांश्च^५ [भू*]भृद्वं(द्वं)-
[धू]न(न्)चरादीन् [प्र]ति[दि]च्य (इय)-

४४ चितकपयंश्च(?) समनुवो(वो)धयत्येवं य[था] पाणाड^६विषयांतः
पाति साल[ण]^७-

१. येये “ श्रीमांश्छद्वय ” असें संधियुक्त वाचावें.

२. हें अक्षर अधिक पडलें आहे म्हणून नको.

३. ‘ कृतकर ’ असें वाचावें.

४. ‘ च्छ ’ या अक्षराचें वळण चमत्कारिक आहे; ओळ २८ मध्ये
‘ शीलारच्छन्नना ’ या शब्दांतही हेंच वळण दिसून येतें.

५. इतर ताम्रपटांतून बहुधा “ कीर्त्तिताकीर्त्तितां ” असा प्रयोग येतो.

६. वानर्जी यांनी या ठिकाणी ‘ मालाड ’ असें वाचलें होतें. परंतु तें बरोबर नाही.

७. वानर्जी यांनी सालप्रक व सालपक असें वाचन (चुकीचें) दिलें होतें, परंतु ही दोन्हीही नांवें चूक आहेत,

- ४५ कग्रामे प्राच्यां दिशि^१ यस्य चाघाटनानि [पू]र्व्वतो [मं]चक-
पले(ली) सीमा । दक्षिणतो
- ४६ व [को]ला(?) वि[थ्या^२] लव[ण] चरिकाच । पश्चिमतः तपारूप्यंतिका^३ -
रिसैकानिवा ग-
- ४७ तैवं च । उत्तरतो झिरिकाद्वयसंगमः । एवं चतुराघाट[नो]पल [क्षि]तं
स-
- ४८ वृक्षमालाकुलं पोटकस[मे]तं गंहि[रा]तटे करंजावृ[क्ष]समेततल-
गटि[त] (?)
- ४९ निवातक्षेत्रं मयेदं जलधरधारानिपात[मि^४]तं [निवाता] वनोद्यतडि-
[दु*]दु(दु)द-
बु बु बु
- ५० विनाशजीवितमवलोक्य जललवलोलतरलतरं चासारं सं[सा]र[म]-
वेत्य-
- ५१ पुत्रपौत्रान्व[यो]पभोग्यमाचंद्रार्का [ण्ण]व क्षितिसमकालीनतया पित्रोरा-
[स्म*]-
- ५२ न[श्चै]हिका[मु]ष्मिकपुण्यय[शो]भिवृद्ध[ये] विधुग्र[ग्रा]सेन तनन्ता^५(?)
योग[ग्र]-
- ५३ [ह]णपर्व्वणि भ्रं(भृ)गारिका[ग्राहि]णे ह[स्तो]दकपू[र्व्व][स]कल-
सुरासुराभ्यर्चिच-
- ५४ त चरण[कमल]-^६ श्रीमच्छिवभट्टारक[मभ्यर्च्ये] [का]श्यपसगोत्र
[व(व)हच]स-

१. या ठिकाणी ओळ ५७ मध्ये आल्याप्रमाणे 'क्षेत्रत्रयं' किंवा दुसरा दानवाचक शब्द यावयास हवा होता. परंतु तो कोरावयाचा राहून गेलेला दिसतो.

२. 'वीथीः' असे रूप बहुधा येथे पाहिजे.

३. ह्या व ह्यापुढील १० अक्षरांचे वाचनावरून नीट बोध होत नाही.

४. ह्या दोन-तीन अक्षरांचे वाचनाबद्दल शंका आहे.

५. या तीन अक्षरांबद्दल शंका आहे.

६. येथे एक अक्षर नीट वाचतां येत नाही,

५५ [त्र(त्र)]ह्यचारिणे वेदवेदां[ग] वेदा[न्त] पुराणमीमांसा[स्मृ]तिन्याय-
[विदे ?] [जन्ह]पु-

५६ रनिवासिने चाढादेव[भ]ट्टाय वेसद्यववल^१ चरुकाग्निहोत्रक्रतुकि-

५७ या[द्यु]पसर्पणा [र्त्थ] ग्रा[मम] ध्य(ध्ये) प्रलयवावयानन^२(?) श्री-
क्षततृ^३ [यं] सश(?)

५८ क^४ गा(ग्रा)[मान्तः*] पाति पानपोढकसहितं ता[म्र][शास]नेन
प्रदत्तं(त्तम) । तद्गागामि-

५९ नृपातिभि[श्च]भूदाना.....^५ पुण्यफलमवेत्य धर्म[दा]योयं

६० प्रतिपालना(नी)यः । यतः सामान्योयं [भू]दान[पालन ?] पुण्य-

६१ फलावाप्तिः । तथा चोक्तं भगव[ता] वेदव्यासेन[व्या]से[न]. [!*].

तिसरा पत्रा, पहिली बाजू

६२ अ[ग्नि]रपत्यं प्रथमं सुवर्णं भू[व्वैष्ण]वी [सू]र्यसुताश्च गावः ।
लोक-

६३ [त्र]यं तेन भवेधि(द्धि) दत्तं यः कांचनं गं(गां)च महींच दद्यात् ।
[॥२६॥*] [यस्मा^६] दाद(दा)-

१. 'वैश्वदेव वलि' असें वाचावें.

२. या ठिकाणीं लेख दुर्बोध आहे. कदाचित् येथें "तद्विषयदण्डमानेन" अशा तऱ्हेचे कांहीं तरी परिमाणवाचक शब्द येथें अभिप्रेत असावेत.

३. 'क्षेत्रत्रयं' असें वाचन असावेसें वाटतें. पण ओळ ४९ मध्ये एकाच क्षेत्राविषयीं उल्लेख आहे. हें कसें ?

४. कदाचित् येथें ओळ ४५ मधल्याप्रमाणें 'सालाणक' हें ग्रामनाम निर्दिष्ट असेल.

५. येथें लेख नीट वाचतां येत नाही. संदर्भानुसार येथें "भूदानस्य सामान्यं" अशासारखे कांहीं शब्द येथें असावयास पाहिजेत.

६. येथें अर्थ नीट लागत नाही.

[३१]

- ६४ य सौवर्णं(णं) वसुधारा(धी)श सानय^१[:]. गव(वा)[ञ्चोद्धा] को
यत्र तत्र गच्छन्ति [भू]-
- ६५ मिदाः ।।[१२७॥*] कल्पकोटि[स]हस्राणि [क]ल्पकोटि[शता]नि च ।
निवस्ते^२ पुरुषो
- ६६ लोके भू[मि]दानं ददाति यः ।।[१२८॥*] व(व)हुभिर्व्व[सु]धा
मु[क्ता] रा[ज]भिः सगरादिभिः ।
- ६७ य[स्य] यस्य य[दा] भू[मि] तस्य तस्य तदा फलं(लम्) । ।[१२९॥*]
[सर्व्वाने]तान्भाविनः पाथि(र्थि)वेंद्रा-
- ६८ न्भू[यो] [भूयो] याचते रा[म]भ[द्र]: । [सामा]न्योयं ध[र्म]सेतु-
नृ[र्त्त]पाणां पा(का)ले काले पा-
- ६९ लनी[यो] भवद्भिः ।।[१३०॥*] ष[ष्टि] व[र्ष]सहस्राणि [स्व]र्गे
ति[ष्ठ]ति भूमिदः । आच्छेत्ता चा-
- ७० नु[मं]ता च तान्येव नरकं(के) वसेत् ।।[१३१॥*] स्वदत्तं(त्तां) परदत्तां
वा यो हरेत् वसुधरां(राम्) ।
- ७१ [स]वि[ष्टा]यां कृमिभूत्वा कृ[मि]भिः सह पच्यते ।।[१३२॥*] गामेकां
सुवर्णमेकं भूमे-
- ७२ रप्येकमंगुलं(लम्) । हरन्नरकमाप्नोति [या]त(व)दाह(भू)तसंप्लवं(वम्)
।।[१३३॥*] इति कमल-
- ७३ दलांबु(बु) वि(वि)न्दुलोलां श्रियमवलोक्य म[नु]ष्यजीवितं च ।
[अ]तिविमलम-
- ७४ [नो]भिरात्मनी[र्न]हि पुरुषैः परकीर्त्तयो विलोप्याः ।।[१३४॥*] ध[र्म]
[दा]यो
- ७५ यं श्रीगो[मि]ग [सु]त श्रीव[र्ज] (ज)डदेव वि[हि]तः श्रु(श्रु)तः । यथैवं
तथा श्री च्छद्वैदे-
- ७६ वः [शा]सनं ददाति ॥

१. बहुधा येथें “वसुधाधीश मानवः” असा पाठ असावा.

२. “निवसति” हा योग्य शब्द वापरल्यास वृत्तदोष उत्पन्न होतो.

[३] शिलाहार च्छित्तराज याच्या ताम्रपटाचा उतारा

शके ९४६

प्रस्तुत ताम्रपटाच्या वाचनाचा पुढें दिलेला उतारा मला मुंबईच्या विल्सन कॉलेजांतील प्राध्यापक ह. दा. वेलणकर यांचेकडे पहावयास मिळाला. तो ज्या ताम्रपटावरून घेतला होता तो ताम्रपट खरा आहे असे वाटल्यावरून प्रो. वेलणकर यांचे परवानगीने तो येथें उद्धृत करित आहे.

हा उतारा मिळाल्याची हकीगत प्रो. वेलणकर यांनी सांगितली ती अशी. मुरुड जंजिरा संस्थानांत भोईघर या गांवी श्री. नातू ह्या नांवाचे संपन्न गृहस्थ रहात असत. जुन्या पिढीचे अभिमानी व पढीक विद्वान म्हणून त्यांचें लोकांत चांगलें वजन असे. त्यांना आपल्या वाडींत खणत असतां कांहीं नाणीं व एक जुना ताम्रपट सांपडला. जुन्या देवनागरी लिपीमध्येच तो लिहिलेला असल्यामुळे त्यांनी तो प्रयत्नपूर्वक नीट वाचला इतकेंच नव्हे तर वारंवार दृष्टीखालून गेल्यामुळे तो त्यांना मुखोद्गतही झाला होता. हा ताम्रपट दरबारी नियमाप्रमाणें मुरुड येथें पाठविला गेला असें ते म्हणत. परंतु त्याची पुढें काय अवस्था झाली हें कोणासच ठाऊक नाहीं. सध्यां तरी त्याचें मूळ उपलब्ध नाहीं. ताम्रपट मिळाल्यावर कांहीं वर्षांनी जंजिरा संस्थानचे त्यावेळचे सरन्यायाधीश श्री. राजाध्यक्ष हे कांहीं कारणास्तव भोईघर येथें गेले असतां त्यांना ह्या ताम्रपटाचें वाचन श्री. नातू यांनी पाठ म्हणून दाखविलें. बराच कालावधि लोटला गेल्यामुळे श्री. नातू यांच्या पठणांत द्विरुक्ति व आठवून म्हणावें लागल्यामुळे श्लोकांची मागे-पुढें अशी बरीच बदलावदल झालेली दिसून आली. तथापि त्यांनी सांगितलें त्याप्रमाणें वाचन केवळ इतिहासप्रेमांमुळे श्री. राजाध्यक्ष ह्यांनी लिहून घेतलें, व तेंच पुढें त्यांनी मुंबईस प्राध्यापक वेलणकरांकडे पाठविलें. सांगण्याची गोष्ट अशी की, कांहीं किरकोळ मुद्दे सोडून दिले तर ह्या वाचनावरून शिलाहार घराण्यांतील राजा च्छित्तराज याच्या एका नवीनच दानपत्राविषयी माहिती मिळते व तत्कालीन राज्यपद्धतीवर बराच प्रकाश पडतो. असा हा ताम्रपट प्रसिद्ध करण्यास दिल्याबद्दल प्रो. वेलणकर यांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

[३३]

वर सांगितलेंच आहे कीं प्रस्तुत ताम्रपटाचें वाचनच तेवढें सध्यां उपलब्ध झालें आहे; मुळाशीं ताडून बघण्याची सोय नसल्यामुळें, वाचन जसेंच्या तसें छापवें लागलें. मूळ ताम्रपट खरा किंवा खोटा हें ठरविण्यासाठीं ज्या कसोट्या सामान्यतः लावतां येण्यासारख्या असतात त्या सर्व हें वाचन छापतांना लागू केल्या त्या अशाः—

प्रस्तुत ताम्रपटांतील श्लोकांची अदलाबदल केवळ अजाणतेपणें झाली असल्यामुळें प्रथम यांत आलेले श्लोक दुसऱ्या शिलाहार वंशीय ताम्रपटांमधून आले आहेत किंवा काय हें ताडून पाहिलें. पुष्कळ वेळां असें होतें कीं, एकाच घराण्यांतून दिलेल्या ताम्रपटांतून कुलाची व पूर्वजांची माहिती देतांना तोच तोच मजकूर पुन्हां पुन्हां आढळतो व त्यांचे वंशजांनीं दानपत्र लिहितांना हे ठराविक श्लोकच वापरावयाचे असा संकेत ठरून जातो. असे वारंवार येणारे श्लोक प्रथम लक्षांत आणून दुसऱ्या ताम्रपटांशीं केलेली तुलना प्रत्येक ओळ वा श्लोक यांचे खाली पादटीपेंत मांडली.^१ या तुलनेत असें आढळून आलें कीं, यांत आलेल्या कुलप्रशस्तिसाठीं बहुतेक इतर ताम्रपटांतून येणारेच श्लोक उपयोजिले असून एके ठिकाणीं तर अद्याप पूर्ण

१. ह्या तुलनेसाठीं खाली दिलेले शिलाहार ताम्रपट वापरले व त्यांसाठीं पादटीपेंत प्रत्येक ताम्रपटापुढें कसांत दिलेल्या बोधचिन्हांचा उपयोग केला आहे.

(१)	शिलाहार अपराजित यांचा बडोदे म्युझियम ताम्रपट	शके ७१५ (अ _१)
(२)	” ” ” ” ” ”	शके ७१५ (अ _२)
(३)	” ” ” भादाणें ताम्रपट	शके ७१९ (ब)
(४)	” अरिकेवरि ” ठाणें ताम्रपट	शके ७३९ (क)
(५)	” छित्तराज ” भांडुप ताम्रपट	शके ९४८ (ड)
(६)	” ” ” बर्लीन म्युझियम ताम्रपट	शके ९५४ (ई)
(७)	” मुम्मुणि ” मुंबई म्युझियम ताम्रपट	शके ९७१ (फ)
(८)	” अनंतपाल ” खारेवाटण ताम्रपट	शके १०१६ (ग)
(९)	” अपरार्क ” वडवली ताम्रपट	शके १०५९ (ह)

स्थितीत वाचन झालेलें नाहीं अशा ठाणें येथें सांपडलेल्या एका अप्रसिद्ध ताम्रपटांतीलही^१ एक दोन श्लोक आले आहेत. तेव्हां मूळ ताम्रपटाचे खरेपणाबद्दल एक महत्त्वाचा पुरावा आपणांस येथें मिळतो असें म्हणावयास हरकत दिसत नाहीं. हें झालें घराण्याचे प्रशस्तिविषयी.

आतां प्रत्यक्ष दान देणाऱ्या राजपुरुषाविषयी माहिती वधूं. या या लेखांत शिलाहार चिह्नतराज यानें शके ९४६ मध्ये पाणाड या विषयांत अंतर्भूत असलेली करदांड व कोलवली हीं दोन गांवें चिपळूणच्या एका कऱ्हाडे ब्राह्मणास दान दिल्याचें सांगितलें आहे. राजाची बिरुदावली व त्याच्या मंत्र्यांचीं नांवें वगैरे ३६ ते ४५ आणि ६५ ते ७० या ओळीं मध्ये आलीं आहेत. चिह्नतराजाचे आतांपर्यंत फक्त दोनच ताम्रपट उपलब्ध झालेले आहेत. एक भांडुप येथें सांपडलेला शके ९४८ म्हणजे प्रस्तुत लेखानंतर सुमारे दोन वर्षांनीं दान दिलेला व दुसरा बर्लीन म्युझियममध्ये आढळून आलेला शके ९५४ मधील. ह्या दोन्ही ताम्रपटांत येणारी चिह्नतराजाच्या मंत्र्यांचीं नांवें प्रस्तुत लेखांमधील नांवांशी तुलना करून पाहाण्यासारखी आहेत.

प्रस्तुत ताम्रपटांत श्रीराजगुरु महामहोपाध्याय श्रीरामपंडित हा मुख्य प्रधान होता असें सांगितलें आहे. हें नांव भांडुप व बर्लीन ताम्रपटांत आढळत नाहीं. या उलट प्रचंडदण्डनायक श्रीनागणैय ह्या सर्वाधिकार्याचें नांव तिन्ही ताम्रपटांत सांपडतें. बर्लीन ताम्रपटांत तो महाअमात्य होता असें वर्णन केलें आहे. त्यावरून तो भांडुप ताम्रपट दिला गेल्यानंतर रामपंडिताचे पश्चात् मुख्य प्रधान झाला असावा.

ह्या लेखांत श्रीदादपैय्य, श्रीसंगलैय्य व श्रीतिकपैय्य असे आणखी तीन मंत्री मिळून चिह्नतराजाचे एकंदर पांच प्रधान होते असें म्हटलें आहे. या तिन्ही मंत्र्यांचीं नांवेंच फक्त प्रस्तुत लेखांत आलीं आहेत. भांडुप

१. ठाणें ताम्रपटाच्या पहिल्या पत्र्याचा एक अस्पष्ट टसाच तेवढा Asiatic Researches या मासिकांत प्रसिद्ध झाला होता. त्याचें समग्र भाषांतरही उपलब्ध आहे. त्यावरून मूळ ताम्रपटांतील श्लोकांची कल्पना येण्यासारखी आहे.

ताम्रपटांत सांधिविग्रहिक व कर्णार्ढसांधिविग्रहिक यांचीं नांवें देऊन पांचच प्रधान होते असें सांगितलें आहे.

प्रस्तुत ताम्रपट, भांडुप व बलीन ताम्रपट हे तिन्ही लेख भाण्डागारसेन-महाकवि श्रीनागलैय्य याच्या भावाचा मुलगा श्रीजोउपै (जोगपै) ह्या एकाच अधिकाऱ्याने लिहिलेले आहेत हें लक्षांत घेण्याजोगें आहे. भांडुप व बलीन ह्या दोन्ही ताम्रपटांचें वाचन श्री. नातू यांना उपलब्ध नव्हतें, व हा ताम्रपट वाचून लक्षांत ठेवतांना शिलाहार घराण्याविषयी किंवा चित्तराजाविषयी कोणतीच माहिती त्यांना उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे त्यांचें वाचन पूर्वग्रहविरहित असेंच होतें असें निःसंशयपणें म्हणण्यास हरकत दिसत नाही. मूळ ताम्रपटाच्या खरेपणाविषयी ही गोष्ट देखील पुरावा म्हणून दाखवितां येईल.

याशिवाय ह्या ताम्रपटाच्या खरेपणाबद्दल आणखी एक अंतर्गत पुरावा असा आढळतो की, या ताम्रपटांतील दान दिलेलीं गांवें पाणाड या विषयांत असल्याचें सांगितलें आहे. या विषयाचें नांव प्रथम शिलाहार च्छद्वैदेव याचे मुंबई म्युझियममधील ताम्रपटांत आढळतें. नंतर जवळ जवळ ३२ वर्षांनंतर शिलाहार अपराजित याच्या मुरुड जंजिरा येथें सांपडलेल्या शके ९१५ मधील एका ताम्रपटांतही ह्या विषयाचा उल्लेख येतो. प्रस्तुत ताम्रपटांत देखील तीच माहिती आढळते. यावरून शिलाहार राजघराण्याचा ह्या प्रदेशांवर फार पूर्वीपासून अंमल होता असे स्पष्ट होतें. ही माहिती इतर प्रादेशिक पुराव्याहून वेगळी नसल्यामुळे ह्या ताम्रपटाच्या खरेपणाविषयी शंका रहात नाही. तदनुषंगानें असेही सांगतां येईल की, अपराजिताचा वर उल्लेख केलेला ताम्रपट व प्रस्तुत ताम्रपट हे दोन्ही जंजिरा संस्थानांतच सांपडले असल्यामुळे पाणाड हा विषय मुरुड जंजिराच्या आसपासच असावा. च्छद्वैदेवाच्या ताम्रपटाचें संपादन करतांना महा० प्रो. मिराशी व मी अलिबागेजवळचे पोयनाड हें गांव उपरिनिर्दिष्ट पाणाड असावें असा तर्क केला आहे तो सहज मान्य होण्यासारखा आहे.^१

आतां या ताम्रपटांतील मुख्य विषयाकडे वळावयाचें. या बाबतीत स्पष्टपणें लिहावयाचें तर ताम्रपटांत दानविषयक मजकूर नेहमी ज्या

स्वरूपांत येतो त्यापेक्षा पुष्कळच विपरीत अशा स्वरूपांत तो प्रस्तुत लेखांत आढळतो. तद्विषयक सुरुवात चिच्छतराज (किंवा चिच्छत्तपैय्य देवराज) व त्याचे पंच प्रधान यांचे समवेत पुरी १४०० वर तो राज्य करीत असे अशी नेहमीप्रमाणे केली आहे. चिच्छतराजाची बिरुदावलीही इतर शिलाहार लेखांशी जुळती आहे. परंतु या पुढचा मजकूर मात्र कांहींसा भिन्न आहे. एक तर ह्या दानपत्रास व्यवस्थापत्र म्हटलें आहे; व ही व्यवस्था कशी करतां आली हें नीटसे उमगत नाही. चिपळूण येथील करहाटक (कऱ्हाड) ब्राह्मण कोटणक्रम यास करदाण्ड व कोलवली ह्या गांवांतील कांहीं बागा व त्यांचें उत्पन्न दिलें आहे व त्यावरील कांहीं करही पण माफ केले गेले आहेत; त्यांत ' गुम ' किंवा गुम ह्या अन्वर्थक एक शब्द अनेक वेळां येतो, त्याचा अर्थ स्पष्ट होत नाही.^१ तसेंच ह्या गांवांतून तृण काष्ठ वगैरे आणणाऱ्या ब्राह्मणांना " खखा " करूं नये असें ओळ ५९ मध्ये म्हटलें आहे, त्याचा बोध होत नाही. तोंडी सांगितलेला मजकूर म्हणून या शब्दास वाजवीपेक्षा जास्त महत्त्वही पण देतां येणार नाही. गुम याचा अर्थ गुमाव म्हणजे (कर) आकार किंवा अंदाज असा आहे की काय ? दोन तीन वेळां सामान्यतः एकाच स्वरूपांत आल्यामुळे चुकीच्या वाचनाची अडचण येथे उभी रहात नाही. तत्कालीन इतर ताम्रपट-शिलालेखांत^२ ' खश्ना बाधा ' असा उल्लेख येतो. नुकसान ह्या अर्थी प्रचलित असलेला हा शब्द येथे अभिप्रेत आहे किंवा काय हें कळत नाही.

करदाण्ड व कोलवली ह्या ग्रामनामांचा उल्लेख दोनदां आला आहे हें तत्कालीन ताम्रपटांच्या पद्धतीनुसार नाही. परंतु हा दोष स्मरणांतून उद्धृत केल्यामुळे उत्पन्न झाला आहे असे पुन्हां एकदां म्हणावेसे वाटते. या

१. महाराष्ट्र शब्दकोशांत ' गुमा ' या शब्दाचा अर्थ जमिनीचा मक्ता असा दिला आहे. हा कोकणांतील प्रादेशिक शब्द आहे. असे प्रादेशिक शब्द शिलाहार ताम्रपटांतून कित्येक वेळां येतात. उदा. नोरिक-शुल्क-जहाजांतील माला-वर द्यावयाचा कर. हल्ली ' नोर ' या रूपानें प्रचलित आहे. खारेपाटण ताम्रपट.

२. उदाहरणार्थ—संगमनेर ताम्रपट, शके ९२२; एपि. इंडिका; भाग २, पृ. २२०; सिवडोनी शिलालेख, एपि. इंडिका, भाग १, पृ. १६५.

दोषांमुळे उत्पन्न झालेली अडचण बाजूला ठेऊन व ह्या ताम्रपटाचे मूळ कधीकाली पुन्हा उपलब्ध झाले तर त्यांतून कोणत्या गोष्टींची नव्याने माहिती होते हे बघू.

प्रथमतः भांडुप ताम्रपटापेक्षां दोन वर्षांनीं अलिकडे कोरला गेल्यामुळे चिह्नतराजाचा हा पहिलाच ताम्रपट होय. चिह्नतपैय्यदेव असे नांव या ताम्रपटांत आढळून येते ते तत्कालीन समाजांत ताम्रपट-शिला-लेखांत 'अय्य' ह्या शब्दानें शेवट होणारी जीं अनेक नांवे आढळून येतात त्या प्रघातास अनुसरूनच आहे. चिह्नतराजाच्या रुप्याच्या नाण्यांवर 'श्रीचिह्नतराजस्य' येवढाच मजकूर येतो.^१

या ताम्रपटाचा काल (शक) संवत् ९४६ भाद्रपद वद्य १३ असा दिला आहे. त्यावेळची इंग्रजी तारीख ७ सप्टेंबर इ. स. १०२१, गुरुवार^२ अशी येते.

या लेखांत चिह्नतराजाच्या पत्नीचे नांव पद्मलदेवी असें दोनदां (ओळ ५२ व ६७) आले आहे. हे नांव अजूनपर्यंत कोणत्याच लेखांत आढळलेले नाही.

या लेखांतील गांवें पाणाड विषयांतील म्हणून, जंजिरा संस्थान व त्यालगतचा टापू यांतच त्यांचा शोध केला पाहिजे हे उघड आहे. कर्दाण्ड व कोलवल्ली या दोन्ही गांवांचा निर्देश तपशिलवार केलेला नसल्यामुळे तीं निश्चितपणें कोणतीं हे सांगतां येत नाहीं. परंतु सर्व्हे ऑफ इंडियाच्या ४७ $\frac{बी}{२}$ व ४७ $\frac{सी}{१}$ या नकाशांत दांडे व कोलवल्ली अशीं दोन गांवें जंजिरा संस्थानचे हद्दींत आलेलीं दिसतात. नामसादृश्यामुळे बहुधा हींच गांवें प्रस्तुत ताम्रपटांत उल्लेखिलीं असावीत असा तर्क आहे. पाणाड या विषयाबद्दल वर चर्चा केलीच आहे.

१. J. R. A. S., (१९००), पृ. ११९.

२. पिल्ले, इंडियन एफिमिरीज, भाग ३, पृ. ४५.

ताम्रपटाचा उतारा^१

- १ ओं जयश्चाभ्युदयश्च[१]
- २ लभते सर्वकार्येषु गणना यकः ।
- ३ विघ्नं विघ्नन्स वः पायादपायाद्रणनायकः ॥[१॥*]
- ४ स वः पातु शिवो नित्यं यन्मौलौ भाति जान्हवी ।
- ५ सुमेरुशिखरोद्गच्छदच्छचंद्रकलोपमा ॥[२॥*]
- ६ यो देवः स्वयमेव मूर्ध्नि विहितं धत्ते हिमांशोः कलाम्
- ७ अत्यंतोज्ज्वलबालकेतकशिखा रेखाकृतिं विभ्रति ॥[३॥*]
- ८ व्यालाधीशपिनद्धपिंगलजटाजूटाटवी मंडितो
- ९ भूयादीशहरः प्रकाशितवरः क्षेमं करः शंकरः ॥[४*॥]

टीपा—

१. प्रो. वेलणकर यांनी दिलेल्या उताऱ्यावरून.

ओळ १. ग्रन्थाच शिलाहार ताम्रपट व शिलालेखांची सुरुवात या वाक्याने होते.

ओळ ६-९. हे श्लोक अरिकेवरीच्या टाणे ताम्रपटांतच फक्त आढळतात. इतरत्र कोठे येत नाहीत. या श्लोकांचे वाचन एशियाटिक रीसर्चेस्, भाग १, पृ. ३५७ वर आलेल्या प्रतिमेवरून केले आहे. लेखांत श्लोकांचे भाषांतरच फक्त दिले आहे. पहिल्या बावीस ओळींपर्यंत प्रतिमा तपासतां येते; ताम्रपटांतील यापुढच्या ओळींचा संदर्भ भाषांतराचे अनुरोधाने दिला आहे.

तुलना—

(ओळ २-३) हा श्लोक खालील ताम्रपटांत आढळतो.

क_{१.२}; ड_{१.२} इ_२ फ_{१.२} ग_{१.२} ह_{१.२}.

(यापुढे ताम्रपटांचे बोधचिन्ह व उल्लेख त्या त्या ताम्रपटांतील ओळींचा आहे.)

(ओळ ४-५) क_{२.३}; ड_{२.३} इ_३ फ_{२.३} ग_{२.३} ह_{२.३}.

(ओळ ६-७) क_{३.४}

(ओळ ७-८) क_{४.५}

[३९]

१० जीमूतकेतुतनयो नियतं दयालुर्जीमूतवाहन इति त्रिजगत्प्रसिद्धः

११ देहं निजं तृणं [।*] वाचद्वसूनुः शेषशैषश्लाघ्या [।*] ब्रह्माण्डमंडपं यस्य
कीर्तिवल्याधिरोहति

१२ तस्य स्वकीय पुण्योदयात् समधिगत(पंच)महाशद्व महासिद्ध

टीका—

ओळ १०-११. यांत शिलाहार ताम्रपटांत आढळून येणारा खालील श्लोक आला आहे. श्लोक उद्धृत करतांना संपूर्ण श्लोक दिला आहे व वर आलेल्या उतान्याचा भाग तेवढा अधोरेखित केला आहे. खालीं तुलना दिली आहे ती संपूर्ण श्लोकाची करून दिली आहे—याचप्रमाणे पुढील सर्व उल्लेख समजावेत.

जीमूतकेतुतनयो नियतं दयालुर्जीमूतवाहन इति त्रिजगत्प्रसिद्धः

देहं निजं तृणमिवाकलयन्परार्थे यो रक्षति स्म गरुडात्खलु शंखचूडं ॥

ओळ ११. मधला भाग.

ओळ ११. शेवट. हतारिनारीनेत्रांभस्सेकसंवर्धनादिव ।

ब्रह्माण्डमंडपं यस्य कीर्तिवल्याधिरोहति ॥

हा श्लोक च्छित्तराजाचे वर्णनासाठी उपयोगिला आहे.

ओळ १२ ही च्छित्तराजाचीं विरुद्धे, दानविभाग कुलप्रशस्तिनंतर येतो तेथे यावयाचीं. येथे त्यांची पुढेंमागे फिरवाफिरव झाली आहे. त्या संदर्भात महासिद्ध हा शब्द बहुधा येत नाही.

तुलना—

(ओळ १०-११) क_{५.६} ड_{३.४} ई_४ ग_{१.४} ह_{३.४}

(ओळ ११ मध्य भाग)

(ओळ ११ शेवट) क_{१८} ड_४ ग_{४२.४३} ह_४

(ओळ १२) बहुतेक ताम्रपटांत ही विरुदावली येतेच.

- १३ महासामंताधिपतितगरपुरपरमेश्वरशिलारनरेन्द्र [I]
 १४ श्रीमानभूतदनु वज्रडदेवनामा
 १५ भूपालमस्तकमणिस्तनयो नयज्ञः ॥
 १६ अद्यापि यस्य चरितानि जनाः समस्ता
 १७ रोमांचकंचुकितगात्रलता[.] स्तुवन्ति ॥
 १८ अनवरत कनकदानै जगदिदमाच्छादितं सदा येन ।
 १९ तेन त्रिभुवनमध्ये त्यागजगच्छ(ङ्गं)पि नामा भूत् ॥

टीपा—

ओळ १४-१७ हा श्लोक वज्रडदेवाविषयी आहे. यांत कोणताही फरक न होतां जशाचा तसाच तुलनेसाठीं घेतलेल्या बहुतेक सर्व ताम्र-पटांतून आढळतो.

ओळ १८-१९ हा श्लोक ठाणें येथें सांपडलेल्या अरिकेसरीच्या ताम्र-पटांत आढळतो; वर ओळ ६-८ मध्ये आलेले दोन व प्रस्तुतचा तिसरा, असे एकंदर तीन श्लोक इतर दुसऱ्या कोठल्याहि शिलाहार ताम्रपटांत आढळून येत नाहीत. अरिकेसरीचा ताम्रपट व प्रस्तुतचें वाचन यांतच केवळ हे साम्य आढळून येत असल्यामुळे, चिच्छराजाच्या ह्या ताम्रपटाचें मूळ वनावट किंवा खोटे नव्हतें असें निःसंदिग्धपणें म्हणतां येईल.

तुलना—

(ओळ १३) बहुतेक ताम्रपटांत ही त्रिरुदावलि येतेच.

(ओळ १४-१७) क श्लो. १५ इ २४ फ १५ ग ३३.३५ इ २०.२२.

(ओळ १८-१९) क १६.१७

[४१]

- २० चापाकर्षण कर्मणि प्रवणतां यस्मिन्नाते भूपतौ
 २१ भीष्मद्रोणपृथासुतप्रभृतयः श्री(श्रि)ते चमत्कारिता ॥
 २२ स्वर्ग मार्गोद्यतानां [१४] भ्राता तत्रतदस्तुलोज(ज्व)लशयो(यशो)राशीः
 २३ प्रकाशी कृता शेषक्षमावल्यो व(व)ली व(व)लय(व)तां
 २४ श्री छद्मराजः पितुरयः (राज्ञयः) जगदलं यः किलयित्वा गतः
 २५ श्री गोमगिराजो भवत्

टीपा—

ओळ २०-२५ यांनून इतर ताम्रपटांनून येणारा श्लोक समजून घेण्यासाठीं खालीलप्रमाणें खटपट करावी लागते. ओळी २०-२१ हा एक अर्ध; त्याचे अगोदर ओळ २२ मधील भ्रातो पासून तेविसाव्या ओळींताल बलवतां येथपर्यंत श्लोक वेऊन त्यास ओळ २५ मधील “श्री गोमगिराजो भवत्” हा मजकूर जोडावा म्हणजे श्लोक होतो तो असा—

ओळ २२-२३ व २५

भ्राता तत्र ततस्तोज्वलयशो राशिः प्रकाशी कृताः
 शेषक्षमावल्यो वली बलवतां श्री गोमगिराजो भवत्

ओळ २०-२१

चापाकर्षणकर्मणि प्रवणतां यस्मिन्नाते भूपतौ
 भीष्मद्रोणपृथासुतःप्रभृतयः श्रिते चमत्कारिताः ॥

ओळ २२ पहिल्या भागामधील श्लोक (हा झंझाविषयी आहे.)
 शंभोर्यो द्वादशापि व्यस्यदचिरात्कीर्त्तनानि ।
 स्वनाम्ना सोपानानीव मन्ये प्रणततनुभृतां स्वर्गमार्गोद्यतानां ॥

ओळ २४ पहिला भाग.

श्री छद्मराजः(?) याचा संवध कोठें आहे तें समजत नाही.

ओळ २४ मधील श्लोक असा—(हा अरिकेसरीविषयी आहे.)

गत्वा शैशव एव सैन्य सहितो दृष्ट्वाच सोमेश्वरं

तस्याग्रे पितुराज्ञयः जगदलं यः किलयित्वा गतः ॥

तुलना—

(ओळ २०-२१)	इ१७.१८	फ१३.१४	ग२१.२२	ह१५.१६
(ओळ २२-२३-२५)	इ१५.१७	फ१४.१५	ग२०.२१	
(ओळ २२ प. भाग)	इ१५.१६	फ१२.१३	ग१९	इ१३.१५
(ओळ २४) क०.१६	इ२४.२५	फ२५.२६	ग३६.३८	ह२३.२४

- २६ तद्भ्रातृजो वज्रडदेव सनुः [१*] सतां सामन्तो(समतो)
 २७ दृष्ट्वा(प्ता)राति कुत्सा(ला)चले कदली(ल)[ने*]दंभोलिलीलां दधत्
 २८ श्रीमान् वज्रडदेव भूपतिरभूत्भूचक्रचूडामणिः
 २९ तस्यान्वयेनिखिलभूपतिमौलिनू(भू)तरत्नद्युतिच्छुरितनिर्मलपादपीठः
 ३० श्री साहसांक इव साहसिकः कपर्दी शीलारवंशतिलको नृपतिर्बभूव

टीपा—

ओळ २६ पहिला भाग हा चिच्छित्तराजासंबंधीच्या खालील श्लोकांत येतो.

तद्भ्रातृजो वज्रडदेवसनुः श्री चिच्छित्तराजो नृपतिर्बभूव ।

शीलारवंशः शिशुनामपि येन नीतः परामुन्नतिमुन्नतेन ॥

ओळ २६ उत्तरार्ध व ओळ २७ अरिकेसरीविषयीच्या खालील श्लोकांत येतो.

तद्भ्राताऽथ ततोरिकेसरी नृपो जातः सतां समतो

दृष्ट्वा(प्ता)राति कुलाचलैकदलने दंभोलिलीलां दधत् ॥

ओळ २८ श्लोकार्ध वज्रडदेवासंबंधी पुढीलप्रमाणे आहे.

तस्माद्विस्मयकारिहारिचरितप्रख्यातकीर्तिः सुतः

श्रीमान् वज्रडदेव भूपतिरभूत्भूचक्रचूडामणिः ॥

हा श्लोक इतर ताम्रपटांत “चापाकर्षणि०” ह्या श्लोकानंतर येतो. ह्या लेखांत तो श्लोक ओळ २०-२१ मध्ये अगोदरच आला आहे.

ओळ २९-३० हा संपूर्ण श्लोक जशाचा तसा कोणताही फरक न करतां इतरत्र येतो.

तुलना—

(ओळ २६ प. भाग)	ड _{१५}	इ _{२६.२७}	फ _{२७}	ग _{३८}	ह _{२४}
(ओळ २६-२७) क _{१६}	ड _x	इ _{२४.२५}	फ _{२४.२५}	ग _{३५.३६}	ह _{२२.२३}
(ओळ २८)	ड _{१.१०}	इ _{१८.१९}	फ _{१६}	ग _{२४.२५}	ह _{१६.१७}
(ओळ २९-३०) क _x	ड _x	इ _{५.७}	फ _{४.६}	ग _{५.७}	ह _{४.५}

[४३]

- ३१ शरणागत सामंता अपरा अपि रक्षिताः सदा येन
 ३२ स जयति यथार्थनामा शरणागतवज्रपंजरोधीरः(देवः)
 ३३ येनैवैयपदेव नाम्निचलितं राज्यं स्थिरं कारितं
 ३४ भिल(ल)मामणंम(वु)वः क्षितिभुजां दत्तं च येनाभयं
 ३५ तस्य श्रीविरुदं[*] सहज गरुडध्वज त्यागजगद्ध्वज(प)
 ३६ ननिसमुद्र वि(वि)रुदंकराम वंदिजनमतुलजगद्ध्वं गजांकुश
 ३७ शरणागतवज्रपंजर जीमूतवाहनान्वय प्रभृति समलंकृत

टीपा—

ओळ ३१-३२ हा श्लोक पहिल्या अपराजिताविषयी आहे. शेवटच्या ओळीत धीरः याचे ऐवजी देवः असा पाठ सर्वत्र येतो.

ओळ ३३-३४ पूर्वार्ध हा श्लोक अपरादिश्याविषयी आहे.

येनस्वागतमागताय विहितं गोभ्माय नानाविधं

येनैवैयपदेव नाम्नि चलितं राज्यं स्थिरं कारितं

भिलमामणंवुवः क्षितिभुजां दत्तं च येनाभयं

तस्य श्री विरुदंकरामनृपतेरन्यत् किमावर्ण्यते

ओळ ३५ विरुदावलीतील कांही भाग

सहजविद्याधर, सुवर्णगरुडध्वज, त्यागजगद्ध्वजपंडाचार्य

ओळ ३६ ननिसमुद्र हे विरुद भादार्णे व बडोदे म्युझियम ताम्रपटांत शिलाहार अपराजित यास उपलक्षून येते; वंदिजनमतुल जगद्ध्वं.

तुलना—

• (ओळ ३१-३२) क१५.१६ ड× इ× फ१९.२० ग२९.३० ह१९.२०

(ओळ ३३-३५) क२०.२२ ड× इ× फ२०.२२ ग३१.३६ ह×

- ३८ महासंडलेश्वर श्रीमच्छिन्नपैय्यदेवराजो निजभुजोपार्जितानेक
 ३९ संडलसमेत पुरीप्रमुखचतुर्दशग्रामशतसमन्वितसमस्तकोंकणभुवं सम-
 नुशासति
 ४० तथैत्(प्रसादात्*) (समस्त*)राज्यचिंताभारंसमुद्रहति महामात्य
 श्रीराजगुरु-
 ४१ महामहोपाध्याय रामपांडित श्रीनागणैय प्रचंडदंडनायक सर्व्वाधिकारी
 प्रभु श्रीदादपैय.
 ४२ श्रीसंगलैय श्रीतिकपैय पंचप्रधानजनप्रत्यक्षं
 ४३ पाणाडविषयान्तःपाती करदाण्ड कोलपल्लिका ग्रामद्वयनिवासिनां
 ४४ महाब्राह्मणानाराम गुमौ समन्वे शासनिस्थित्यनिष्ठित व्यवस्थापत्रम-
 भिप्रयच्छति
 ४५ ब्राह्मण चिपळूणस्थ करहाटक कोटणक्रम इत्यादि यजनयाजनाध्ययन
 (ना)ध्यापनादि-
 ४६ षट्कर्मनिरतानां क्रतुक्रियाकांडशौडानां [१*] महाब्राह्मणानाराम गुमौ
 ४७ शासनिस्थित्यनिष्ठित व्यवस्थापत्रमभिप्रयच्छति यथा [१*] आकलित
 सकल संसारसार
 ४८ सुरूपेन धर्माधर्मविचारचारुमतिना मया समस्ताभ्युदयफलभोग-
 भागिनी महाराज्ञि
 ४९ श्रीपद्मलदेव्यादेशेन च पंचप्रधानानुमत्याच प्राग्लिखित महाजनप्रमुख-
 मानानां (?)

टीपा—

ओळ ३८ व ३९ यांतील मजकूर इतर ताम्रपटांतल्याप्रमाणेच आहे.

ओळ ४०—४२ नागणैय ह्या अधिकाऱ्याखेरीज बाकीच्या पंचप्रधानांचीं नांवां भांडूप व वर्लीन म्युझियम या ताम्रपटांत आढळत नाहीत.

ओळ ४३ 'पाणाड' विषयाबद्दलची माहिती वर आलीच आहे.

ओळ ४४ गुमौ—गुमा ह्या शब्दाचा अर्थ महाराष्ट्रशब्दकोशांत जमिनीचा मक्का असा दिला आहे. हा शब्द ओळ ४६, ५१, ५२, यांत पुनः पुनः आढावा आहे. ओळ ४४ मधील सर्व मजकूर दिरुक्तिदोषाबुळे ओळ ४६—४७ मध्ये परत येतो.

[४५]

- ५० करदाण्ड कोलपल्लिका ग्रामद्वयानुवर्तिनां समस्तारामाणां फलप्रवि-
ष्टानां पूगिफलशतं
- ५१ प्रति द्रम्मचतुष्टयं विधाय गुमौविहितः स च पूर्व प्रसिध्यापंगकाले
- ५२ मार्गशिरे हहपदिका व्यावहारिका चतुःपारिष्कृता गुमौ देया
अध्यरण्यं च
- ५३ आरामात्यंतवर्तिनो नारीकेलफणसचंपकचिंचासहकारादिवृक्षा [ः]
- ५४ मभ्यंतरीकृता सुरामंडवृक्षश्चराम वृत्त्यंतवर्ति बाह्यो वा राजकीय एव
- ५५ तस्योन्मूलनच्छेदादिकं केनापि न करणीयं । तथा ग्रामीय तृणकाष्ठा-
दिकमानयतां
- ५६ विप्राणां खखा (?) न करणीया [१*]
- ५७ इति धर्माधर्मविचारचतुरचिरंतनमुनिवचनान्यवधार्य क्रोधलोभा-
भिभूतेन
- ५८ लिखितं । मर्यादा नोल्लघनिया । अत्रविषये अन्यथा न करणीयाः
अन्यञ्च
- ५९ व्यवस्थाचारः फलितपंचाशत्पूगप्रमाण पूगफलि गणिकायां गणनिया ।
- ६० क्रयमायातस्यारामस्य क्रयार्थं द्रव्यस्य तुंकशतेन विक्रयभाव्यं ग्राह्यं ।
- ६१ यथाचैतदेवं तथा पत्रदाता लेखकहस्तेन स्वमतमारोपयति ।
- ६२ यथा मतं मम महामंडलेश्वर श्रीमच्छित्तपैय्य देवराजस्य । महामंडलेश्वर
- ६३ श्रीमद्वज्रदेवराजसूनुः । यद्वत्तपत्रं लिखितं । लिखितं चैतत्
- ६४ संवत् । ५४६ भाद्रपद वदि १३ । मया श्रीमद्राजानुज्ञया श्रीपद्मल
- ६५ देवी नियमात् । भाण्डागारसेन महाकवि श्रीनागलैय्य भ्रातृमुतेन
जोडपैय
- ६६ लिखितं । यदत्रोनाक्षरमधिकाक्षरं वा तत्सर्वं प्रमाणमिति । उत्किर्ण
- ६७ ताम्रपटे दैर्घ्यैय (सुत) धारण्यैयेनेति ॥

[४] कदम्ब गूहलदेव (दुसरा) याचा सावई-वेरें ताम्रपट

शके ९६०

उपलब्धि:— प्रस्तुत ताम्रपट फोंड्याजवळ तिवरें या गांवीं एका शेतकऱ्याजवळ होता. तो त्याला सावई-वेरें ह्या गांवीं जमीन उकर-तांना सांपडल्याचें कळतें. मुंबईच्या सेन्ट झेवियर्स कॉलेजमधील इंडियन हिस्टॉरिकल रीसर्च इन्स्टिट्यूटचे डायरेक्टर व माझे गुरू रेव्हंड फादर हेरास यांनी तो वरील संस्थेसाठी विकत घेऊन त्याविषयी एक कच्चें टांचण “ **जर्नल ऑफ दि बॉम्बे हिस्टॉरिकल सोसायटी** ” भाग २, पृष्ठ ९६ व भाग ४, पृ. १७६ वर प्रसिद्ध केलें; प्रोफेसर मोराएस यांच्या कदम्ब-कुल या पुस्तकासाठी देखील या ताम्रपटाचा उपयोग करण्यांत आला असून परिशिष्ट ३ क्रमांक १ मध्ये कै. भवानीशंकर शास्त्री मुकथनकर यांनी दिलेलें वाचनही त्यांत आढळतें. हा ताम्रपट तेथें पष्ठदेवाचा म्हणून संवोधला गेला आहे. पत्र्यांची अदलाबदल, मजकुराबद्दल कांहीं प्रसंगी अज्ञान अशा अनेक चुक्या त्यांत आढळून येतात व कांहीं मजकूर पण छापतेवेळीं गाळलेला दिसतो. अशा तऱ्हेने त्याचें वाचन असमाधानकारक असल्यामुळे ह्या ताम्रपटाचें पुन्हा एकवार संपादन होणें जरूरीचें वाटल्यावरून त्यासाठीं मी फादर हेरास यांची परवानगी मागितली. व त्यांचे अनुमतीने हा ताम्रपट मी येथें प्रसिद्ध करित आहे. यांत उत्पन्न झालेल्या कांहीं शंकांचें निरसन करण्याचे कामीं महामहोपाध्याय पांडुरंग वामन काणे अडव्होकेट, मुंबई यांनी मदत केली याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे. प्रस्तुत ताम्रपट पूर्वी “ **मार्सेला ताम्रपट** ” म्हणून प्रसिद्धिला गेला आहे. पण त्या गांवाशीं ताम्रपटाचा कोणताच संबंध नसल्याने यांत दान दिलेल्या

१. यानंतर हा ताम्रपट कॅव्हॅलियर पांडुरंग पिमुल्लेकर यांनी “ **Inscricoes Pre-Portuguesas de Goa** ” *O Oriente Portugues* या मासिकांत अंक २२, पृ. २ वर पुन्हां एकदां छापला आहे. पण तो छापतांना वरव्यापेक्षां अधिकच चुका त्यांत झालेल्या आढळतात.

गांवांवरून “ सावई-वेरें ” ताम्रपट ” असें नामकरण मी या लेखासाठी केलें आहे.

वर्णनः— प्रस्तुत ताम्रपटाचे तीन पत्रे असून त्यांची लांबीरूंदी ८ १ × ४ ३ इंच आहे. पत्र्यांच्या वरच्या अंगास नेहमीप्रमाणें भोंकें असून त्यांतून एक जाडसर कडी ओवलेली आहे. या कडीचा व्यास सुमारे ४ इंच असून कडीच्या जोडावर वाटोळ्या जागेवर एका कदम्ब-लांछन सिंहाची प्रतिमा उठावांत कोरलेली आहे.^१ ताम्रपटाचें कडीसह वजन ९१ तोळे आहे.

प्रस्तुत ताम्रपटाचे पत्रे अत्यंत पातळ आहेत व त्यांच्या कडा दुमडून किंवा जाड करून वळविल्या नसल्यामुळें ताम्रपट फारच खराब झाला आहे व त्याचा टोकांकडील भाग पत्रा मोडल्यामुळें झिजून निघून गेला आहे. याशिवाय गंजानें खाल्यामुळें ताम्रपटाच्या पहिल्या पत्र्यांतील पोटावरची बाजू अजिबात वाचतां न येण्यासारख्या स्थितीत आहे. व त्यामुळें प्रारंभी आलेल्या कुलप्रशस्तिपैकीं बराच भाग नाहीसा झाला आहे. तसेंच शेवटच्या पत्र्यांवरील कांहीं भाग गंजानें खाऊन टाकल्यामुळें पुष्कळ ओळी खराब झाल्या आहेत. ताम्रपटाचे इतर पत्रे व आंतील बाजू मात्र साधारण बऱ्यापैकीं संरक्षित आहेत. तिन्ही पत्रे मिळून एकंदर ८१ ओळी लिखाण आहे. त्यांतील पहिल्या पत्र्यावर अनुक्रमें १३ व १२; दुसऱ्यावर १५ व १३ व तिसऱ्यावर १३ व १४ ओळी असा मजकूर आहे. तिसऱ्या पत्र्याचे वरचे बाजूस कोणी तरी आणखी एक ओळ कोरलेली आहे व ती त्यांतील अक्षरांचे वळणावरून सुरू ताम्रपटाचे नंतर बराच काळ लोटून गेल्यावर मागाहून कोरलेली दिसते व तिचा ताम्रपटांतील इतर मजकुराशी कांहींच संबंध नाही.

लिपि व लेखनपद्धतिः—प्रस्तुत लेखाची लिपि दहाव्या शतकांतील नागरी असून तत्कालीन इतर लेखांशीं जुळती आहे. अक्षरांचें वळण सध्यांच्या नागरी लिपीपासून फारसें भिन्न नसल्यामुळें ताम्रपट

१. या कडीवरील मुद्रेवरच्या प्रतिमेसाठी कदम्बकुल या ग्रंथातील आकृति ४६ पहा.

वाचण्यास अडचण पडत नाही. तथापि खालील अक्षरांचे रूप ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहे.

पुत्र यांतील 'पु' (ओळ ३०); ओळ १, २४, २५, ३१ आणि ६३ यांत आलेला 'फ'; ओळ ३४ व ३५ व ४४ यांत आलेला 'ज्य'; ओळ ३१ व ४३ यांत आलेला 'स्व'; तसेच ओळ २, ३३ व ३८ यांतील 'श'.

प्रस्तुत ताम्रपटाच्या कोरक्याने निष्काळजीपणाने ताम्रपट कोरल्यामुळे पुष्कळ ठिकाणीं स्व, श आणि ष यांतील भेद स्पष्टपणे दाखविले गेलेला नाही. तसेच 'त' व 'न' यांतील फरक नीट न केल्यामुळे 'त' बदल 'न' व त्याचे उलट 'न' बदल 'त' वापरलेला दिसतो; 'व' बदल 'ब' ही पुष्कळ वेळां वापरला गेला आहे व त्यामुळे पुष्कळ वेळां वाचनाचे कामीं अडथळा उत्पन्न होतो. याशिवाय कित्येक वेळां 'म्' किंवा 'न्' याबद्दल अनुस्वार कारण नसतां तो तत्पूर्वीच्या अक्षरांवर देण्याची पद्धत त्यानें अंगिकारली आहे. बहुधा कानडी लेखांत असे प्रयोग बरेच वेळां येतात. हे व दुसरे कित्येक दोष ताम्रपटाचे वाचन देतांना सुधारून दर्शविले आहेत.

या लेखाची भाषा संस्कृत असून सर्व लेख पद्यांत आहे. कोरक्याने केलेल्या चुका वगळल्या तर एकंदर पद्यरचना चांगली आहे.

सार व चर्चा:—प्रस्तुत ताम्रपट कदंबांच्या गोवे शाखेतील गुहल्लदेव दुसरा यांना दिलेला आहे. त्याचे वर्णन यांत त्याने सात मलय राजे जिंकले होते व मांडलिक राजांनीं परिवेष्टित असा तो चक्रवर्तीप्रमाणें शोभत होता असें केले आहे. त्याची वंशावळ ओळ १ ते ३८ यांत सांगितली असून ती इतर कदंब वंशावळींतल्याप्रमाणें आहे. कुलप्रशस्ति-साठीं उपयोजिलेले बरेचसे श्लोक नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या षष्ठ (दुसरा) याच्या गणदेवी शिलालेखांत^१ (शके ९६४) आलेले आढळतात. प्रस्तुत लेखाच्या ऐतिहासिक महत्त्वाबद्दल चर्चा पुढे केली आहे.

१. वडोदे पुराण-वस्तु-संशोधन-खात्याचा अहवाल, वर्ष १९३८-३९, पृ १०; तसेच गव्हे, इम्पोर्टंट इन्स्क्रिप्शन्स फ्रॉम दी बरोडा स्टेट, भाग १, पृ. ६४ ते ७१.

[४९]

प्रस्तुत ताम्रपटांत पट्टवर्धन कुलांतील गोवर्धनाचा धाकटा बंधु व आपला उपाध्याय नारायणभट्ट यांस गुहलदेवानें सावई नांवाचें गांव दान दिल्याचा उल्लेख आहे. ओळी ३७-४७ यांत त्याची हकीगत दिली आहे ती अशी. नारायणभट्टाचा पूर्वज शाठ्यायन गोत्रांतील परमेश्वरभट्ट, हा पूर्वीं तास विषयांत कारी या गांवीं रहात असे. त्यानें चंद्रपुर येथें जाऊन, नंतर बेरक या गांवीं आपलें निवासस्थान केलें. त्याला आपल्या सिरि (श्री) ह्या पत्नीपासून आदित्य नांवाचा अग्निहोत्र दीक्षा घेणारा मुलगा झाला. आरेवा नांवाच्या बायकोपासून त्यास नारायण व गोवर्द्धन असे दोन पुत्र झाले. यांपैकीं गोवर्द्धन हा बालपणापासूनच शास्त्र, पुराण व आगम ग्रंथांचा अभ्यास करूं लागला व त्याच्या ह्या गुणांमुळे त्यास राजानें आपला पुरोधस नेमलें. त्याच्या वृद्धापकाळांत राजानें हें काम त्याचा धाकटा भाऊ नारायण याजकडे सोपविलें; प्रस्तुत ताम्रपटांत गुहलदेवानें गोकर्ण क्षेत्रांत समुद्र-स्नान करून, आपली तुला करून त्याच्या वजनाइतकें सुवर्ण व साउवै नांवाचें गांव इतर खेड्यांसह आपल्या मंत्रिमंडळाची संमती घेऊन, नारायणभट्टास दान केलें असें सांगितलें आहे.

ताम्रपटाचा लेखक माधवालीचा मुलगा व कविश्रेष्ठ (नांव नाहीसें झालें आहे) असून एक वृत्तिकार ब्राह्मण होता. तो गंगकुलांत जन्मला होता असें ताम्रपटांत म्हटलें आहे व राजानें त्यासही कांहीं दान केल्याचा मजकूर आहे; परंतु लेखांत तो स्पष्ट नाही.

हा ताम्रपट कोरणारा कोणी गंगाधर म्हणून होता.

कालः—प्रस्तुत ताम्रपटाचा काल, गत शक ९६० चैत्र शुद्ध पौर्णिमा, गुरुवार, चंद्रग्रहण असा सांगितला असून त्या वर्षी संवत्सर नाम 'बहुधान्य' होतें. प्रस्तुत कालोल्लेख बरोबर असून ह्या वेळीं अमान्त पद्धतिप्रमाणें चंद्रग्रहण येत असून त्या दिवशीं इंग्रजी तारीख २३ मार्च इ. स. १०३८ ही आहे.

चर्चा : प्रस्तुत ताम्रपटांतील महत्त्वाच्या भागाकडे वळूं. कालाच्या दृष्टीने पाहिलें तर कदंबांचे प्रस्तुत लेखाच्या अगोदरचे लेख अद्यापपावेतो

उपलब्ध नसल्यामुळे प्रस्तुत ताम्रपट हा गोवं कदंबांचा सर्वात जुना ताम्रपट आहे असे ठरते. यांत आलेली कदंब राजांची नावे दुसऱ्या लेखांवरून ज्ञात झालेली नसल्यामुळे ह्या वंशावळीचा सविस्तर विचार केला पाहिजे.

या ताम्रपटांतील कदंबांच्या वंशावळीत प्रथम कंटकाचार्याचे नांव येते, अर्थात् हे इतर ताम्रपटांत अद्याप पावेतो आलेले नाही. त्याने अनेक पदच्युत राजांना परत स्थानापन्न केले व त्यामुळे त्याची कीर्ति सप्त-समुद्रांचेही पलिकडे पोहोचली; तसेच त्याला (धर्म, अर्थ व काम) ह्या तीन ऐहिक गोष्टी प्राप्त झाल्या होत्या असे सामान्य वर्णन आले आहे. गणदेवी शिलालेखांत कंटकाचार्याचे नांव षष्ठ (पाहिला) असे आहे.

वनवासींच्या कदंबांच्या एका शाखेची संस्थापना गोव्यास ह्याच षष्ठाच्या हातून झाली. प्रस्तुत लेखांतील प्रारंभीचा भाग नष्ट झालेला असल्यामुळे कदम्ब घराण्याची उत्पत्ति त्रिलोचन कदम्ब याचे पासून झाली, वगैरे इतर ताम्रपटांत आढळणारी माहिती यांत सांपडत नाही. तसेच कंटकाचार्य (किंवा षष्ठ पाहिला) याचे अगोदरच्या पुरुषांची नावे आली असल्यास तो भाग अस्पष्ट झाल्यामुळे आपण कांहीं ऐतिहासिक माहितीस मुकले आहोत.

कंटकाचार्याविषयी बोलतांना प्रस्तुत ताम्रपटांत “ सज्ञंपडाचार्य यथार्थनामा ” म्हणजे त्यास ज्ञंपडाचार्य अशी दिलेली उपमा यथायोग्यच होती असे म्हटले आहे. ही तुलना करण्याच्या पद्धतीवरून ज्ञंपडाचार्य नांवाचा कोणी महापुरुष राजपुरुषांना मदत करण्यासाठी प्रख्यात होऊन गेला असावा असा तर्क करावासा वाटतो.

पुष्कळ कदम्ब शिलालेख-ताम्रपटांतून ^१ “ त्याग-जग-जज्ञंप-ज्ञंपडाचार्य ”

१. उदा० कदम्ब शिवचित्त याचा गोलिहळ्ळी शिलालेख, राज्यवर्ष २१-२२, J. B. B. R. A. S., भाग ९, पृ. २९६; कदम्ब शिवचित्त याचा सिद्धापूर लेख, शक १०८०, इन्डियन अँटिक्वेरी, भाग ११, पृ. २७३, कदम्ब जयकेशी याचा कितूर शिलालेख, कलियुग ४२८९, J. B. B. R. A. S., भाग ९, पृ. ३०४, कदम्ब षष्ठ २ रा याचा गोवा ताम्रपट, कलियुग ४३४८, इन्डियन अँटिक्वेरी, भाग १४, पृ. २८९.

असें बिरुद आढळते व कचित् झंपडाचार्य याचे ऐवजी “ झंपळाचार्य. ” किंवा “ झंपणाचार्य ” असाही प्रयोग येतो.

‘ त्यागजगझंप ’ याचा अर्थ कित्येक विद्वानांनी पुढीलप्रमाणें केला आहे.

डॉ. ब्रूलहर^१ यांचे मतें ‘ त्यागजगझंप ’ ह्याचा अर्थ ‘ जगास मागें सारणारा ’ असा होतो. ‘ झम्प ’ उडी मारणें, या पासून ‘ झम्पिन् ’ असें धातूसाधित नाम करून “ उड्या मारणारा, ‘ मागें सारणारा ’ अशा अर्थाचा शब्द तयार झाला व त्यामुळे जगास मागें सारणारा असा अर्थ येथें ध्यावा असें त्यांचें म्हणणें आहे.

डॉ. फ्लीट^२ यांनीं वरीलप्रमाणेंच ‘ झम्प ’ या धातूपासून उत्पत्ति करून झम्पिन् याचा अर्थ “ (गुणांनीं) चमकणारा ” one who excels असा दिला आहे व इतरत्र एक दोन ठिकाणीं ह्याअर्थीं तो शब्द कसा येतो तें दाखवून दिलें आहे.

डॉ. बार्नेट यांनीं बुलेटिन ऑफ दी स्कूल ऑफ ओरिएंटल स्टडीज मधील एका लेखांत^३ या वाक्याचा अर्थ आपल्या त्यागामुळे जगास वेड लावणारा जादूगार असा असावा असें प्रतिपादन केलें आहे.

डॉ. हुल्श^४ यांनीं “ ज्यानें आपल्या त्यागादि गुणांनीं लोकांस आनंदांनें उड्या मारावयास लावले आहे असा ” ह्या अर्थीं हें विशेषण असोवें असें म्हटलें आहे. “ झम्पानृत्य ” नांवाचा जो नृत्यप्रकार आहे त्याचीही व्याप्रसंगीं त्यांनीं आठवण करून दिली आहे.^५

१. इन्डियन अँटिक्वेरी, भाग ५, पृ. २८०.

२. एपि. इंडिका, भाग १२, पृ. २५१, पादटीप १.

३. भाग ३, पृ. १९७.

४. डॉ. जाकोबी स्मारक ग्रंथ, पृ. १८९.

५. महाराष्ट्रांत लहान मुली झम्पा-पाणी, झिम्मा या नांवाचे खेळ अजून खेळतात.

“ त्याग-जग-झंप ” हें विरुद्ध खालील शिलाहार^१, कलचुर्य^२ व यादव^३ शिलालेख-ताम्रपटांत आढळते.

वर दिलेले “ त्याग-जग-झंप ” याचे वेगवेगळे अर्थ मान्य केले तरी या शब्दांमागून झंपडाचार्य असे जे शब्द येतात त्यांची व्युत्पत्ति कोठें देण्याचा प्रयत्न केल्याचें मला ठाऊक नाही. सामान्यतः शिलालेखांत ज्या संदर्भांनी हा उल्लेख येतो तो बहुधा एखाद्या वीरपुरुषास उद्देशून किंवा त्याच्याशी तुलना करण्याच्या हेतूने येतो. कदम्ब जयकेशीच्या नरेन्द्र^४ येथील शिलालेखांत त्याची उदारता झंपडाचार्यासारखी होती असे सांगितले

१. शिलाहार लेख : (१) चिछत्तराज याचा भांडुप ताम्रपट, शके ९४८, एपि. इंडिका, भाग १२, पृ. २५१.

(२) चिछत्तराजाचा बर्लिन म्युझियम ताम्रपट, शके ९५६, Z. D. M. G., भाग ९०, पृ. २६५.

(३) ‘मुम्मुणि’चा मुंबई म्युझियम ताम्रपट, शके ९८२, एपि. इंडिका, भाग २५, पृ. ५३.

(४) अनंतपालाचा खारेपाटण ताम्रपट, शके १०१६, इन्डियन ऐन्टिक्वेरी, भाग ९, पृ. ३३.

(५) अपराक्काचा बडवली ताम्रपट, शके १०४९, J.B.B.R A.S., भाग २१, पृ. ५०५.

(६) अपराक्काचा सित्रा येथें असलेला शिलालेख, शके १०५९, जाकोबी स्मारकग्रंथ, पृ. १८९.

२. कलचुर्य भिल्लम याचा मुत्तंगि (B) शिलालेख, एपि. इंडिका, भाग १५, पृ. ३९.

३. (१) यादव सिंघण याचा खिद्रापूर शिलालेख, शक ११३६, J. B. B. R. A. S., भाग १२, पृ. ७.

(२) यादव कृष्ण याचा मामदापुर शिलालेख, शक ११७२, एपि. इंडिका, भाग १९, पृ. २३.

(३) रामचंद्र याचा कुरुव शिलालेख, एपिग्राफिया कर्नाटिका, भाग ७, पृ. २८२.

४. एपिग्राफिया इंडिका, भाग १३, पृ. २९८.

[५३]

आहे. दुसऱ्या पद्याच्या गोवा ताम्रपटांत^१, जयकेशीने झंपडाचार्याप्रमाणे राज्यभार संभाळला असे वर्णन आहे. झंपड हे पुरुषवाचक नाम असावे हे शिलाहार सोमेश्वराच्या रानवड^२ व चांजे^३ ह्या अनुक्रमे शके ११८१ व ११८२ मध्ये कोरलेल्या शिलालेखांतून त्याचा मुख्य प्रधान झंपड प्रभु याच्या आलेल्या नांवावरून म्हणता येते, तसेच मी प्रसिद्ध केलेल्या शिलाहार केशीदेव याच्या चौधारपाडा (लोणद) शिलालेखांतही^४ (शके ११६२) हे नांव आढळते.

यावरून असे वाटते की झंपडाचार्य हे नांव धारण करणाऱ्या एकाद्या पुरुषाचे गुणवर्णन करण्यासाठी “ त्याग-जग-झंप ” ह्या शब्दांचा उपयोग करण्यांत येत असावा; व कालांतराने त्यांतील झंपडाचार्याचे नांव गळून जाऊन त्यागजगझंप यांना दर्शविल्या जाणाऱ्या विरुदाचा राजवर्णनांत सरसहा उपयोग करण्यांत येई असे दिसते. पूर्वी बहुधा राम, पार्थ (अर्जुन), इंद्र वगैरे पुराणांतील राजांची आपणास आश्रय देणाऱ्या राजांशी तुलना करण्याचा राजकवींचा प्रघात असे. त्याचप्रमाणे झंपडाचार्यांशी तुलना करीत असतां अनुप्रास साधण्यासाठीं उपयोजिलेला त्यागजगझंप हा शब्द, प्रशस्ति लिहित असतां त्यांनीं वर्णिलेला वीरपुरुष विसरून जाऊन, केवळ त्यांचे विशेषण हेच विरुद म्हणून वापरले जात असावे असा माझा समज आहे.

तत्कालीन वाङ्मयांतही हा शब्द वापरलेला आढळतो^५.

१. इन्डियन अँन्टिक्वेरी, भाग १४, पृ. २८९.

२-३. एपि. इंडिका, भाग २३, पृ. २७८-८०.

४. अँनल्स ऑफ दी भांडारकर ओरि० इन्स्टिट्यूट, भाग २३, पृ. ९८.

५. उदयप्रभ. ह्याच्या सुकृत-कीर्त्ति-कलोलिनी ह्या काव्यांत खालील वर्णन आढळते.

श्वश्रं सिंधूरभूषया वसुधया भूमि भटौवैर्दिवम् ।

सात्तिक्षितरजोभरेण पिदधे सोऽयं जगज्जपनः ॥३२॥

(गायकवाड ओरिएंटल सीरीज , नं. १०).

शिशुपालवध ह्या वाराव्यां शतकांतील महानुभाव काव्यांत (श्लोक १५४) यांत राजवर्णनपर जगझंपु असा शब्दप्रयोग आला आहे. “ उघटेॐ देवां जगझंपु ” पहा, महाराष्ट्र शब्दकोश, पृ. १२६०.

प्रस्तुत विशेषणांनी गौरविलेला हा झंपडाचार्य कोण होता हे आणखी कांहीं माहिती उपलब्ध झाल्याशिवाय निश्चितपणे सांगता येणे कठीण आहे. व तूर्त पूर्वीच्या काली या नांवाचा एक वीर पुरुष होऊन गेला येवढे कल्पूनच समाधान मानणे भाग आहे.

ह्या ताम्रपटांत कंटकाचार्यानंतर **नागवर्मन्** ह्या राजाचे नांव येते. मालव्यदेवी ह्या स्वरूपसुंदर राणीशी त्याचे लग्न झाले होते. त्याचे वर्णन केवळ स्तुतिपर असेच आहे. प्रस्तुत लेखांतील ओळ ३-४ यांत येणारा श्लोक गणदेवी शिलालेखांत सातवा श्लोक म्हणून आला आहे. परंतु त्यामुळे विशेषशी ऐतिहासिक माहिती मिळत नाही.

यानंतर **गुहल्लदेव** (पहिला) ह्याचे वर्णन आहे. त्याची तुलना पार्था (अर्जुना) बरोबर केली असून, त्याने केवळ आपल्या मुक्तीने एका वाघास ठार केले असे म्हटले आहे. गुहल्लदेवाचे हे वर्णन दुसऱ्याही कदम्ब शिलालेखांत आढळते व 'व्याघ्रमारी' म्हणून त्याचा गौरव केलेला सर्वत्र दिसतो. एतद्विषयक आलेले वर्णन गणदेवी शिलालेखांतील श्लोक ८-९ यांचे सारखेच आहे. दहाव्या श्लोकांत याची रुद्राबरोबर (शिव) तुलना केली आहे ती बहुधा त्याच्या पत्नीच्या गौरी (गौरव्या) ह्या नांवावरून सुचली आहे असे वाटते. हाच श्लोक गणदेवी शिलालेखांतही आला आहे. येथे त्याचे संपादकांनी त्या लेखांत येणारी गौरव्य, मालव्य ही नावे बहुधा विरुद्धवजा असून ह्या राण्यांचीं खरी नावे दुसरीच कांहींतरी असावीत असे म्हटले आहे. पण ते बरोबर वाटत नाही. गुहल्लाने सर्व पृथ्वी एका छत्राखाली आणली, व त्याचे शौर्य इंद्रासही राजविणारे होते वगैरे मजकूर यानंतर आला आहे तो सामान्य स्वरूपाचा आहे. या वर्णनात्मक आलेले ६, ७ व ९ हे श्लोक आणि गणदेवी लेखांतील अनुक्रमे ८, ९ व १० हे श्लोक एकच आहेत.

दहाव्या श्लोकापासून **षष्ठ दुसरा** प्रस्तुत ताम्रपटाचा दाता गुहल्लदेव याचा बाप, याचे गुणवर्णन आले आहे. नेहमीप्रमाणे त्याची अनेक प्रकारे स्तुति केली आहे. तो फार धार्मिक वृत्तीचा होता असे त्याने केलेल्या नानाप्रकारच्या दानधर्मावरून दिसते; त्याने जी अनेक क्षेत्रे पाहिली, त्या क्षेत्रांची नावे प्रस्तुत ताम्रपटांत दिली आहेत. त्यावरून त्याचे प्राचीनत्व सिद्ध

होतें. त्याने कोल्हापूरच्या (कोल्हापूर) महालक्ष्मीची आराधना केली, गोकर्ण क्षेत्रांतील देवतेचे पूजन केले, तसेच समुद्र ओलांडून तो (प्रभास-पट्टण येथील) सोमेश्वराचे दर्शनास गेला व स्थानक (म्हणजे हल्लीचे ठाणे) येथेही त्याने पुष्कळशी संपत्ति वाटून टाकली. ह्या सर्व क्षेत्रांचा एकाच श्लोकांत उल्लेख असणे हे केवळ त्याच्या धार्मिक वृत्तीचे प्रदर्शन नसून भौगोलिक दृष्ट्या विचार केला तर त्याच्या सर्वत्र संचाराचे निदर्शक आहे. ऐतिहासिक दृष्टीनेही ही बाब विचार करण्यासारखी आहे.

याचे कारण असे आहे की, सदरहू कालांत हिंदुस्तानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर दोन प्रबळ शिलाहार राजघराणीं ठाणे व कोल्हापूर येथे नांदत होती. ह्या दोन्ही शाखांमध्ये सामान्यतः वैरभाव असे. कदम्ब पष्ठ दुसरा याचा समकालीन उत्तर कोंकणातील ठाण्याचा शिलाहार राजा चिच्छ-राज हा आपल्या भाऊवंदांशी वैरभाव असण्यांत तर फारच प्रसिद्ध होता. “ दायाद-वैरी-व्यसन ” भाऊवंदांशी भांडण्याचे जणुं व्यसनच त्याला जडले होते असे ताम्रपटांत लिहिलेले आढळते. चिच्छराजाच्या कोल्हापूरच्या शिलाहारांशी झालेल्या भांडणाचा फायदा घेऊन कदम्ब पष्ठ (२ रा) याने ह्या दोन्ही शाखेतील राजांचा पराभव केला व त्यांचेवर आपले वर्चस्व बसविले असे नरेन्द्र शिलालेखांत म्हटले आहे त्याला प्रस्तुत लेखांत आलेल्या ग्रामनामांमुळे पुष्टि मिळते.

पष्ठराजा कोल्हापूर (कोल्हापूर) व स्थानक (ठाणे) ह्या शिलाहार घराण्याच्या वेगवेगळ्या शाखांची राजधानी असलेल्या दोन्ही ठिकाणी दानधर्म करून शकला याचा अर्थ ही दोन्ही ठिकाणे कोणत्यातरी रीतीने त्याच्या अंमलाखाली आली असावीत असे स्पष्ट दिसते. बहुधा ठाण्याच्या शिलाहारांशी झालेल्या हर्षामर्शामुळेच त्याला काठेवाडांत सोमनाथ क्षेत्रास जातां आले. कारण शिलाहार राजांचे अमलाखाली असलेला तत्कालीन ‘ कंदलमूलीय ’ या नांवाने ओळखला जाणारा पश्चिम समुद्राचा भाग ओलांडल्याशिवाय गोव्याहून सोमनाथक्षेत्रास जाणे अशक्यच आहे. शिलाहार राजांशी अशा प्रकारे आलेला संबंध शेवटी पष्ठराजाचे लग्न चिच्छराजाचा धाकटा भाऊ मुमुणि याच्या मुलीशी होण्याने अत्यंत निकटवर्त्ति होत गेला. पष्ठराजाची सौराष्ट्रीय सोमनाथाची यात्रा इतर कदम्ब

वंशीय लेखांत अनेक वेळां उल्लेखिलेली आढळते. व त्याचा प्रत्यक्ष पुरावा गुजराथमध्ये नवसारी नजीक गणदेवी येथें खुद्द षष्ठाचाच एक लेख सांपडल्यामुळें मिळतो. हा लेख शके ९६४ मध्ये षष्ठराजा सोमनाथास जाण्याच्या मार्गावर (मार्गें, ओळ २६) असतांना लिहिला गेला; व प्रस्तुत ताम्रपटांतही या यात्रेचा उल्लेख चार वर्षे अगोदर आला आहे त्यावरून त्यानें एकापेक्षां जास्त वेळां ही यात्रा केली असली पाहिजे हें उघड आहे.

सौराष्ट्रीय सोमनाथ हें क्षेत्र फार प्राचीन कालापासून पूज्य मानलें जात असून कदम्बांप्रमाणेंच शिलाहार राजे देखील ह्या स्थळाचें महत्त्व ओळखून होते. हें दुसऱ्या अपरादित्याचे मुंबई म्युझियम मधील शिलालेखां वरून दिसतें.

षष्ठाच्या पराक्रमाचें आणखी काव्यपूर्ण वर्णन श्लोक १०, ११, १२, १५, १६ व १८ यांत आलें आहे. हेच श्लोक गणदेवी शिलालेखांत अनुक्रमें ११, १२, १३, १४, १५ व १६ अशा क्रमानें आले आहेत.

षष्ठराजानंतर ह्या ताम्रपटाचा दाता गुहल्लदेव (दुसरा) याचें वर्णन आहे. त्यानें सप्तमल्यांतील राजांचा पराभव करून त्यांना एका छत्राखालीं आणले व त्यामुळें तो चक्रवर्ती राजासारखा शोभत होता. हे राजे खरोखर कोण होते किंवा हें वर्णन केवळ स्तुतिपर आहे, हें समजण्यास सध्यां कांहींच मार्ग नाहीं. तथापि गणदेवी शिलालेखांत षष्ठानें सौराष्ट्र, अंग, कर्लिंग, मालव, महाराष्ट्र, आन्ध्र आणि विन्ध्य देशच्या राजांचा पराभव केला असें म्हटलें आहे व कदाचित हेच राजे गुहल्लाचे विषयीं स्तुतिपर लिहितांना येथें अभिप्रेत असतील असें वाटतें.

गुहल्लाविषयीं आणखी असें सांगितलें आहे कीं, त्याचा सन्मान मांडलिक राजांकडून खुद्द राजाइतकाच ठेवला जाई.

या ताम्रपटाचा काल वर सांगिल्याप्रमाणें शके ९६० असा आहे. गुहल्लदेवाचा बाप षष्ठ दुसरा याच्या गणदेवी लेखाचा काल शके ९६४

१. या लेखांत सौराष्ट्रीय सोमनाथ देवाचे पूजेसाठीं स्थानक म्हणजे ठाण्यांतील एक वाटिका दान दिलेली आढळते. एपि० इंडिका, भाग २३, पृ. २८७.

[५७]

म्हणजे प्रस्तुत ताम्रपटानंतर चार वर्षांनीं मागाहून आहे. तेव्हां आपल्या बापाच्या हयातीत गुहळास हा ताम्रपट देण्याची काय जरूरी भासावी ?

गुहळाचा कम्बुवांच्या दुसऱ्या शिलालेखांत उल्लेखही आढळत नाही व सर्वमान्य वंशावळींतून त्याचें नांव अजिबात गळालेलेच दिसते. षष्ठ दुसरा याचे नंतर त्याचा मुलगा **जयकेशी** पहिला (बहुधा गुहळाचा धाकटा भाऊ) हा गादीवर आला. षष्ठाचा सर्वांत शेवटचा शिलालेख शके ९६४ मधील आहे व जयकेशीचा अगदी पहिला लेख धारवाड जिल्ह्यांतील संपगांव तालुक्यांत गुडीकट्टी या गांवीं शके ९७४ मधील सांपडला आहे. या लेखांत जयकेशी हा पश्चिम चालुक्य राजा सोमेश्वर याचा महामंडलेश्वर होता असा उल्लेख आहे. या दोन लेखांत फक्त नऊ वर्षांचेच अंतर आहे, त्यामुळे यदाकदाचित गुहळानें कांहीं काळ राज्यकारभार पाहिला असें मानलें तरी त्याचा हा काल फारतर ७-८ किंवा ९ वर्षे संभवतो. येथें संपादन केल्या जाणाऱ्या गुहळाच्या ताम्रपटांत तो राज्य करीत होता असा स्पष्ट उल्लेख नाही. किंवा युवराज म्हणूनही त्याचें नांव ह्या लेखांत नाही, तेव्हां हा ताम्रपट खरा आहे किंवा खोटा आहे याविषयी संदेह उत्पन्न होतो.

ताम्रपटांत कालाचा उल्लेख बरोबर असल्यामुळे, तसेंच त्याची लिपिही तत्कालीन इतर लेखांपासून विसंगत नसल्यामुळे, हा ताम्रपट खोटा आहे असें म्हणवत नाही. उलट त्यांत आलेले कित्येक मुद्दे इतिहासावर **नवीनच प्रकाश पाडतात**. याशिवाय त्यांत उल्लेखिलेलीं स्थळे देखील नकाशांत नीटपणें ओळखतां येतात. यावरून षष्ठाचे हयातीत त्याचा मुलगा गुहळ यानें हा ताम्रपट देण्याचें कारण दुसरीकडे कोठेंतरी शोधलें पाहिजे हें उघड आहे. हें कारण शोधूं गेलें असतां असें आढळून येतें कीं षष्ठराजा हा वर सांगितल्याप्रमाणें अत्यंत धार्मिक वृत्तीचा होता व त्याला तीर्थयात्रा वगैरे करण्याची आवड होती. त्यामुळे तो राजधानी सोडून बाहेर गेला असतां, आपल्या पश्चात् आपल्या वडील मुलानें कारभार पहावा अशी व्यवस्था त्यानें केलेली दिसते. प्रस्तुत ताम्रपटांत “**राजेव राजा**

बहुमानपात्रः ” असं गुहलाविषयी जे उल्लेख येतात त्यांवरून सर्व कारभार संपूर्णतया त्याचे हातीं असावा असें दिसत नाही. युवराज म्हणूनही त्याचा उल्लेख येत नाही. षष्ठराजानें केवळ आपल्या मुलाच्या हातांत कारभार नसावा म्हणून गोवें सोडून बाहेर जातेवेळीं आपल्या मंत्रिमंडळाचे हातीं कारभार सोपवून त्याचिकडे सर्व खात्यांची व्यवस्था लावून दिली होती. सुदैवानें या मंत्रिमंडळांतील सर्व मंत्र्यांचीं नांवें ह्या ताम्रपटांतच दिली आहेत व त्यामुळें कदम्ब राज्यपद्धतिवर चांगलाच प्रकाश पडतो.

नांव	--	हुद्दा
च्छट्टम	--	मुख्य स्वीकरण
षष्ठराजा	--	अध्यक्ष
गोविन्द	--	त्याचा मदतनिस (उपाध्यक्ष ?)
श्रीयमै	--	प्रधान
दामपै	--	प्रधान ?
माधव	--	प्रधान ?
खेन्तपै	--	महल (म्हणजे अंतःपुरावरील अधिकारी)
भल्लपै	--	सांघिविग्रहिक
गोवर्द्धन	--	पुरोधस.

या मंत्रिमंडळाचा अध्यक्ष षष्ठराज हा दुसरा तिसरा कोणी नसून खुद्द गुहलदेवाचा बापच होय यांत शंका रहात नाही.

या ताम्रपटांत खालीलप्रमाणें ग्रामनामें आलीं आहेत. **गोकर्ण कोलापूर, स्थानक व सोमेश्वराचें** स्थान हीं अजून पावेतों देखील पवित्र तीर्थक्षेत्रें असल्यामुळें तीं सहज ओळखतां येतात. दान दिलेलें ‘ तास ’ विषयांतील ‘ कारी ’ हें गांव सध्यां केरी या नांवानें विद्यमान आहे. गोवें प्रांतांत तें Querim ह्या पोर्तुगीज नांवानें ओळखलें जातें. तास ह्या विषयाच्या नांवासारखें दुसरें कोणतेंही गांव केरीजवळ सांपडत नाही. परंतु सध्या गोव्यांत तीस-वाडी म्हणून जो विभाग ओळखला जातो

[५९]

तो कदाचित पूर्वीचा तास विषय असावा असे वाटते. चंद्रपूर हें गांव जेथे प्रतिग्राही ब्राह्मणाचे पूर्वज येऊन राहिले होते ते, हल्लीं गोव्यांतलें चांदोर हें गांव होय. तेथे कदम्बकालीन देवळांचे वगैरे पुष्कळसे प्राचीन अवशेष भग्न स्वरूपांत सांपडतात. स्नाउबै नांवाचें खेडें चेरक ह्या गांवाच्या एका कोपऱ्यावर वसलें होतें असें ताम्रपटांत म्हटलें आहे. हल्लीं सावई-वेरें ह्या एकच नांवानें हीं दोन शेजारीं शेजारीं वसलेलीं खेडीं ओळखलीं जातात. चेरें हें अर्थात चेरक याचें हल्लीचें रूप होय. ह्या शिवाय ताम्रपटांत प्रस्तुत खेड्यांच्या सीमा म्हणून जीं गांवें दिलीं आहेत त्यांतील बराचसा भाग घाण झाल्यामुळें नीट वाचतां येत नाहीं. परंतु जो भाग वाचतां येतो त्यांत सुरलवडपाटक म्हणून एक स्थळ आलें आहे. तें बहुधा सावईवेऱ्याच्या आग्नेयीस सुरल (Surla) म्हणून आहे तें असावें. पुन्हां आग्नेय दिशेस उल्लेखिलेली गंध-चारूणी, ही सध्या त्याच दिशेनें सावई-वेऱ्याजवळ जो एक ओढा वहातांना नकाशांत दाखविला आहे तो असावा. बेत्तगी हें स्थळ नकाशांत सावई-वेऱ्याचे वायव्य वाजूस दीड मैलावर असलेलें बेत्तगी (Betgui) हें गांव असावें. सावईवेऱ्याचे पश्चिमेस एक गांव सांगितलें आहे तें बहुधा नकाशांत आढळणारें वळवई (Valvoi) हें गांव असावें असें वाटते. गोवा प्रांताचे सूक्ष्म नकाशे अद्याप पावेतो उपलब्ध नाहींत. परंतु १९३१ सालीं टाइम्स ऑफ इंडिया प्रेसनें प्रसिद्ध केलेल्या जे. एस. परेरा नांवाच्या गृहस्थांच्या “गाईड टू गोवा ” ह्या पुस्तकांत जो नकाशा दिला आहे त्यावरून मी हीं गांवें शोधून काढलीं आहेत. याशिवाय माझ्या विनंतीवरून इतिहासाचार्य कै. दत्तोपंत आपटे यांनीं खुद्द केरीस रहाणारे श्री. रामचंद्रपंत पा. वैद्य यांना पत्र लिहून सावई-वेऱ्याविषयी माहिती मिळविली. प्रस्तुत ताम्रपट सावईवेऱ्यास सांपडल्याबद्दल श्री. वैद्य त्यांना माहित होते. त्यांनीं सावई-वेरें हीं पूर्वीं दोन असलेली खेडी आतां समीपतेमुळें एकत्र झाल्याची माहिती मुद्दाम कळविली याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

वाचन^१

वृत्तेः—श्लो. १, २, उपेन्द्रवज्रा; श्लो. ३, ४, ६, ९, २२, २५ उप-
जाती; श्लो. ५ मालिनी; श्लो. ७, ८, ११-१४, १६, १७, ४०, ४१, शार्दूल-
विक्रीडित; श्लो. १०, २०, २१, २३, २४, ३५ वसंततिलका; श्लो. १५ व
१८ स्रग्धरा; श्लो. १९, ४६, शिखरिणी; श्लो. २६, २७, २९, ३०,
३१-३४, ३६-३८, ४२, ४३, ४७ अनुष्टुभ्; श्लो. २८ इन्द्रवज्रा;
श्लो. ४५ शालिनी.

पहिला पन्ना-दुसरी बाजू

- १ - - राज्य - - - त्रिवर्गः । स कं[ट]काचार्य इनि(ति) प्रसिद्धो
यथाप्रयोगं फलितत्रिवर्गः ॥[१॥*] प्र[दत्त]-
- २ [भूपा] इव कीर्त्तयोस्य सप्तांसु(बु)धीनामपि पारमीयुः । प्रतिष्टि(ष्ठि)ता-
नेक विपन्नभूपः स[ज्ञं]पडाचा-
- ३ र्यं यथार्थनामा ॥[२॥*] तस्मादभूत्पुत्रवरो नरेदो(न्द्रो) नायव्यदेव्याम-
मरेंद्रकल्पः । प्रतापमाहात्म्यवि-
- ४ वेक[भू]मि(मिः) ।^२ श्री नागवर्म्मा भुवि पुण्यकर्म्मा ॥[३॥*]
असे(शे)पसा(शा)स्त्रागमनीतिदृश्वा साहित्यविद्यानिल-
- ५ यो गुणाढ्यः । त्रिवर्गसंसाधनसंप(प्र)दायः क्षोणीभुजां स्वे(शे)खर-
तां(ता)मवाप ॥[४॥*] गुरुरि-
- ६ व व(व)हुदृश्वा विश्वकर्मैव शिल्पी मुनिरिव शू(शु)चि शां(शा)न्तः पुष्प-
धन्वैव कां(का)न्तः । भु-
- ७ वनविदितकीतः कीर्त्त(त्ति)नीयो नृपाणां(णा)सम्भवदसमस(श)र्म्मा
क्षमापतिन्ना(र्त्ता)गवर्म्मा ॥[५॥*]
- ८ अनन्यसाधारणलक्षणायां मालव्यदेव्यामतिरूपवत्याम् । गूहलदेवो[S]
जनि तेन पुत्रः पार्थ-

१. मूळ ताम्रपटावरून व ठशाचे सहाय्याने.

२. दण्ड अनवश्यक.

[६१]

- ९ द्वितीयः प्रथितः पृथिव्यां(व्या)म् ॥[६॥*] येनाघानि कृतां(ता)न्त-
घोरवदनो व्याघ्रः स्वय(यं) मुष्टिभिर्येना[मू]^१ ॥^२
१० विंजिगीषुणा विदधिरे दिक्पालसे(शे)षा दिसः(शः)। यस्याद्यापि
सुरेंद्रसुंदरवधूवृदैर्यसो(शो) गी[य]-
११ ते सो(ऽ)भूद्रुद्रसमो गुहल^३ नृपतिगौरव्यदेवीपतिः ॥[७॥*] यः
सा(शा)तकतवीर्यविक्रममपि प्रोलंघ[यंस्ते]-
१२ जसा संरक्षन्नकुतोभया(यां) भुवभिमामेकातपत्रीकृतां(ताम्)। सा(आ)-
सिंधोरवनींद्रव(वं)धुरसितः सेव्यैः [सदा]-

दुसरा पत्रा-पहिली बाजू

- १३ [पू]जितः संलेभे व(व)हुमानतां स नृपतिर्नीतिज्ञ चूडामणिः ॥[८॥*]
जगत्रयाश्चर्य गुणाश्चिताया(यां) गौरव्यदेव्यां च पतिव्रता[यां]
१४ धर्मावतारोजनि तेन सूनुः श्रीषष्ठराजो जगदेकवं(वं)धु(धुः) ॥[९॥*]
आसीदसे(शे)षनरनाथकिरीटकोटिरत्न[च्छ]-
१५ टाप्रकरचुम्बि(म्बि)तपादपीठः। पष्ठाह्वय(यः) सहजवर्द्धितवीरवृत्ति-
भर्ता भुवः स चतुरंबु(बु)धि ने(मे)खलायाः ॥[१०॥*] विद्या।^४
१६ नां कुलमंदिरं गुणवतामेकैव विश्रामभूद्वैवः सभ्य^५ विवेचकः स्नु(शु)-
तिगिरां सम्यक्परीक्षागुरुः। नाना-
१७ तर्कनिसा(शां)तनिर्मलमतिः प्रौढः कवीनां कविः स्मा[र्त्तो] नीति-
विदां वरो भवदसौ पौराणिक ग्रामणी-

३. येथें स्वयं मुष्टिभिः। येनाम्^० असें वाचावें.

४. अपुरा शब्द दुसऱ्या ओळींत पुरा झाला आहे असें दर्शविण्यासाठीं दण्डाचा उपयोग केला आहे. ही योजना या ताम्रपटांत सर्वत्र आढळते.

५. हा शब्द गुहल किंवा गूहल अशा दोन्ही तऱ्हेनें लिहिला जातो (ओळ ८ पहा). गणदेवी शिलालेखांतही अशीच रूपे येतात.

६. येथे अपुरा राहिलेला शब्द पुढील ओळींत पुरा झाला आहे असें दाखविण्यासाठीं दंड काढला आहे.

७. येथें 'सत्यविवेचकः' असेंही वाचतां येणें शक्य आहे,

- १८ : ॥[११॥*] विप्रैत्र(त्रै)ह्यसमैः स्तुतः प्रतिदिनं यः स्नाति गंगा-
जलैर्विवस्व(श्च) चा[न्हि]कदानकांचनभृतं येनादरिद्रीकृतं(तम्)॥
१९ गत्वा तीर्थमनेकवैदिकविधौ हेमानि दत्त्वा(त्त्वा)पि योद्वि(वि)द्वद्भ्यः
स(श)तसो(शो) यथाविधिप्रहादाना-
२० न्य^१ पौ(षो)ड[श] ॥[१२॥*] गोकर्णः कनकैर्मुहुर्भगवती चार्या च
येनार्चिता श्री कोल्लापुरमेत्य येन र्स-^२
२१ महालक्ष्मीः(क्ष्मीः) सदाराविता। येतां(नां)भोनिधिपारगेण भ[ग]-
वान्सो[मे]स्व(श्च)रः पूजितो येन स्थानके(क)-
२२ मेत्य कांचनमयी वृष्टिः कृता कोटिसः(शः) ॥[१३॥*] स श्रीमा-
न्दस(श)दिग्वधूप्रिययसो(शो) ह(हं)सां(सा)वतंसोल्लसत्या गागा-
धतडांग ।-^३
२३ तुंगलहरीलीढत्रिलोकीतटः। हेलविक्रमविक्रवाहितवधूते(ने)त्रा म्बु(म्बु)-
धारासरिर्त्तीर्थस्नातकृपाणपालि-
२४ तज[य] च्छ्री(श्री)मूर्त्तिनारायणः ॥[१४॥*] वु(उ)त्व(च्चै) स्तन्व[न्फ]-
णाली^४ समधिकर[भ]सोत्तानरोमांचकोटि[त्र्युत्थ]र्त्ति(नि)र्म्मो-
कपट्टः सहजतरल-
२५ [यो]जि(र्जि)ह्वयोः पाटवेन । नागीभिर्ग्री(र्गी)यमानं गुणगणमसमं यस्य
चक्षुः सहस्रैराकर्ण्यार्काकर्ण्य भूयो वहति फणिप-

१. येयं गणदेवी शिलालेखानुसार (ओळ १५) “ दानान्यदात्षोडश ”
असें वाचावें.

२. ‘ समहालक्ष्मीः । ’ असें वाचावें. या ठिकाणीं महालक्ष्मीचे बरोबरीनें
दुसऱ्या एखाद्या देवतेचें पूजन षष्ठदेवानें केलें असें अभिप्रेत आहे. “ श्री
महालक्ष्मीः ” असें वाचलें तर यतिभंग होतो.

३. हा शब्द दुसऱ्या ओळींत पुरा होत आहे, असें दर्शविण्यासाठीं दंड
उपयोजिला आहे.

४. ताम्रपटांत हा शब्द “ म्फ ” अशा सारखा लिहिला आहे. अर्थात्
तें वाचन चुकीचें आहे.

- २६ त्ति(तिः) में(मे)दिनीम्म(मा)दरेण ॥[१५॥*] कूर्म्म(र्म) क्केस(श) गितु(तुं)
 दिसः(शः) [स्थ]गयितुं पेळ^१(ष्ठुं) धरित्रीभूतः सिंधुधूलि^२
 भरेणकद्(र्द)मयितुं तेनै[व]रोधु(धुं) न[भः] । य(स्या)भू-
 २७ द्विजयप्रयाणसमयै(ये) निर्व्वरिमुव्वी(र्वी)[त]लं कुव्वणस्य वरूथिनी
 स विदितो वैरीभकण्ठीरवः ॥[१६॥*] व्रु(व्रु)मः किम-
 (+ + ग +)^३ नृपतिसू(शू)रो
 २८ [X ता X X म नाम्ने X हित X भुजां]^४ प्रियतमाः प्राप्तामपूर्व्व
 दसां(शाम्) । य[त्रे]त्रांनु(नु) [X X X X X सा र सि X
 र X क्षा]^४

दुसरी पत्रा-दुसरी वाज्ज

- २९ जनैरद्यापींद्रधनुर्भ्रमो दिवियसो(शो) ह(हं)साध्वगाना(नां) कृतः
 ॥[१७॥*] राजन्यानामनेक द्विरदघनघटा कुंभपी-
 ३० ठानि यस्मिन्देवे प्रोद्यत्कृपाणे दलयति विपुलं कौतुकं भूतमाजौ ।
 चंचच्चू[पु]टेन त्वरितपरि-
 ३१ चलत्पक्षपालीयुगेन^५ [भ्रं]से(शे) मुक्तामणीनां जलदजलधिया
 धारितं चातकेन ॥[१८॥*] अनुप(च)म्य कापि स्फु-

१. कोरणारानें हीं अक्षरें कोरतांना अक्षरामागची पृष्ठमात्रा अक्षरास नीट जोडलेली नाही.

२. “ सिंधु धूलिभरेण ” असें वाचावें.

३. ह्या कंसांतील चार अक्षरें नीटपणें वाचतां येत नाहीत.

४. चौकटी कंसांतील अक्षरें नीट वाचतां येत नाहीत; ताम्रपटांची कडा फारच घासून गेल्यामुळें ही संबंध ओळख पुष्कळांशीं खराब झाली आहे.

५. गे या शब्दाचें रूप या ठिकाणीं रा प्रमाणें दिसतें. या अक्षराचा डावीकडचा भाग वाजवीपेक्षां जास्त लांबविल्यामुळें ग व रा यांतील फरक पुष्कळ वेळां नीट समजून येत नाही. उदा० तुंग (ओळ २३) षडंग (ओळ ३९) हे शब्द पहा.

- ३२ -रदसिसहायं निजभुजं अकृत्वाभू(भ्रू)भंगं सरलितमनाकृष्य च
धनुः । असा $\times \times \times$ करतलगतं ये ।^२
- ३३ न विहितं स एवैकः सू(शू)रो जगति विजयी ष[ष्ठ] नृपतिः ॥[१९॥*]
अक्काभिधा पि(प्रि)यतमा गिरिजेव सं(शं)भो दे(है)-
- ३४ वी व(व)भूव नृपतेरभिषेकपूज्या । मा(भा)सूर्यस(श)क्तिरिव स(श)-
क्तिवरः प्रतापी तस्या(स्यां) च तेन ज ।^२
- ३५ नितः स गुहलदेवः ॥[२०॥*] [आ]त(न)म्रसप्तमलयाधिपमौलि-
मालालीलाविलोललुठदं ॥^२
- ३६ प्रिसरोजरेणुः । रगा(रंगा)गनानिकरचामरवीज्यमानः कादम्ब(स्व)-
वंस(श)तिलकः स व(व)भू-
- ३७ व भूपः ॥[२१॥*] एकातपत्रीकृतभूमिचक्रः स चक्रव[र्त्ती]व ततान
तेजः । राजेव राज्ञा व(व)।^२
- ३८ हुमानपात्र(त्रं) रराज यो मां(मां)डलिक^३त्रिनेत्रः ॥[२२॥*]
❀^४॥ कारीति ता^५ (ना ?) सविषये महितो द्विजानां[प्रा]-^६

१. या ठिकाणच्या चार अक्षरांचें वाचन नीटसें ध्यानांत येत नाहीं.

२. दण्ड - अपुरा शब्द पुढच्या ओळींत पुरा झाला याचें निदर्शक.

३. 'मांडलिक' या शब्दांतील वेलांटी चुकूम कोरावयाची राहिली आहे.

४. येथें प्रशस्तीचा भाग संपला. त्याचें निदर्शक म्हणून येथें एक कमलकृति काढली आहे

५. ताम्रपटांत त आणि न यांतील सूक्ष्म फरक नीट दर्शविला नसल्यानें, येथें तास ह्याचे ऐवजीं नास असें विषयाचें नांव आलें असण्याची शक्यता आहे.

६. हें अक्षर टशांत मा प्रमाणें दिसतें.

३९ मे^१ व(व)भूव परमेस्व(श्च)र मंगला[ख्यो^२ सा(शा)] त्र्यायनप्रभव-
गोत्रमलंकरिष्ठमा[नै]य भट्टतिलकः स षडं[ग]-

४० वेदः ॥[२३॥*] यः प्राप्य चंद्रपु[र]मिंद्रपुरातिरेकं श्रीवेरके निजनिवास-
मलंचकार । आ^३त्मीयवंशकु-

४१ मुदाकरशीतरस्मिः(दिमः) स्मात्नै(तै)गु(गु)णैः सकलकौंकण[पावनाय]^४-
॥[२४॥*] [ध]र्म्मद्वितीया सिरिवाभिधाना-

तिसरा पत्रा-पहिली बाजू

४२ तस्याभवत्स[र्व]^५ गुणैरुपेता ॥^६ तस्यामथाजन्त्यत तेन सूनुरादित्य-
नामा ऋमिकोभिहोत्री ॥[२५॥*] अरेवाख्या-

४३ च तत्पत्नी दीक्षिता प्रियवादिनी । सर्वशुद्धस्वरूपत्वाद्भारतीव रराज
या ॥[२६॥*] तेन तस्यामजन्येता(तां) तनयो(यौ)-

४४ पुण्यकर्मणा । ज्यायां(या)^७ गोवर्द्धनो धीमान् पश्चान्नारायणाह्वयः
॥[२७॥*] जन्मप्रतिज्ञाध्ययनप्रसिद्धो गो-

४५ वर्द्धनो वर्द्धितपुण्य^८रासिः(शिः) । राज्ञाम्निचित्सोधिकृतः पुरोधः पुराण-
शास्त्रागम पारदृश्वा ॥[२८॥*] तेनापि व[र्च्च]-॥८

१. कोरणाराने प्रथम मै असा शब्द लिहिला होता; नंतर पृष्ठमात्रा खोडून टाकून त्याचें मे हें वास्तविक रूप येथें बनविलें आहे.

२. अक्षरांच्या वेगवेगळ्या भागांची जुळणी बरोबर न केल्यामुळे, कंसांत लिहिलेले शब्द रेवसो असें मूळ ताम्रपटांत दिसतात.

३. हें अक्षर कोरतांना अनवधानानें मागच्या दंडास जोडूनच कोरलें गेलें आहे.

४. पा या अक्षरावर रेफ दिल्यासारखा वाटतो, तो निरर्थक आहे.

५. ठशांत हें अक्षर र्व यासारखें दिसतें.

६. एक दण्ड अनवश्यक.

७. या ठिकाणचें य चें वळण लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे.

८. अपुऱ्या शब्दाचा निदर्शक दण्ड.

- ४६ सा ने(नी)त(तं) वयसोथ^१ निजं पदं[दम्] । भ्रात्रे प्रदापया(यां)
चक्रे तद्गुणावर्जितो नृपः ॥[२९॥*] गोवर्द्धनपदं वि(वि)-
भ्र[द्भ्रा]त्रे गो-
- ४७ पालस(सं)स्र(श्र)यात् । अत एव कथं नाम नारायण इति स्मृतः^२
॥[३०॥*] यः पट्टवर्द्धन इति प्रसि(धि)तः पु-
- ४८ रोधा नारायणः सकल सा(शा)स्त्रविदे[ऽ*]थ भट्टः । तस्मै ददौ प्रमुदितः
स गुहलदेवः ।^३ श्री सा-
- ४९ उवै सकलपाटका(क)सा(शा)स[नं]तत् ॥[३१॥*] छल्लुमै देवणै नाम्ना
मुख्यौ सी(स्वी)करणे मतौ । ष[छ]रा ।^३
- ५० जस्तदध्यक्षो गोवि[न्द]प्रतिहस्तकः ॥[३२॥*] प्रधानं श्रीयमै नामा
दामपै मा[ध]वे(वो)तथा । मह[ल]-
- ५१ खेन्तपै नामा स[र्वे]मी नयसा(शा)लिनः ॥[३३॥*] सा(सां)धिवि-
ग्रहिको धीमान्भ(न्स?)ल्लपै नाम विस्त्रू(श्रु)तः । गोवर्द्धनः ।^३
- ५२ पुरोधास्तु तत्रासीन्मंत्रिमंडलं(लम्) ॥[३४॥*] गोकर्णमर्णवतटे
प्रणिपत्य मूदधर्ना दत्ता तुलापुर(रु)[ष]कांचनसंच-
- ५३ येन । एभिः प्रधानै(न)सचिवैरनुगम्यमानो गूहल भूपतिरदादिहं
सा(शा)सनं त[त्] ॥[३५॥*] वेरकस्या[न्तिमे]-
- ५४ कोणे साउवै पाटकाह्वयं(यम्) [॥*] सवर्ववा(वा)धाविनिर्मुक्तं ना[रा]-
यण पुरोधसः ॥[३६॥*] शासन(नं) तस्य चाघाटाश्च-

१. वयसाऽथ^० असें वाचावै; कोरणाराने सो अशा शब्द पृष्ठमात्रायुक्त प्रथम लिहून, नंतर त्याचे सा असें रूपांतर केले आहे.

२. या श्लोकांत गोवर्द्धन-पद, गोपाल आणि नारायण ह्या शब्दांवर श्लेष आहे; श्रीकृष्णाने, गवळ्यांच्या मदतीने गोवर्द्धन पर्वत उचलून धरला ही कथा रूपकांत नारायणाने, गोपालांच्या (गो = पृथ्वी) संध्याने गोवर्धनाचे पद उन्नत केले ह्याविषयीचे वर्णन करतांना सूचित केली आहे.

३. दण्ड अनवश्यक.

[६७]

तिसरा पत्रा^१-दुसरी बाजू

- ५५ - - द्विद्वन्मतो इमे ॥^२ इदाम्रियेयदिग्भागे सु(कु?)रुलं वडपाटकान्
॥[३७॥*] ग्रामीकः कुरुमारस्य वट्टो वाउल स - - [१*] - -
- ५६ पणिरेदत्ता वावोर सटुकां वविः^३ ॥[३८॥*] [नै]कृत्यां गंध-
वारुण्यां वायव्यां[दि]सि(शि)वे(वे)त्तगी । पाणिलोट्टोवविग्राम-
- ५७ उत्तरेणेतयोर्नदी ॥[३९॥*] षष्ठ्या[धिक्ये]स(श)कनवशते व[त्स]रे
चैत्र मा[से] राहुप्रस्ते शसि(शि)नि व(व)हुधान्याव्द(व्द)के [पौ]-
- ५८ ण्ण^४ण्ण(णिण)मास्यां(स्याम्) । दे(द)^५त्त(त्त) राज्ञा सुरगुरुदि[ने]-
भट्टता(ना)रायणाय आचंद्राकं निवसतु सुखं शासत(नं)पुत्रपौत्रैः
॥[४०॥*] वा ।^६
- ५९ पीकूपतडागकंदरदरी[नि]र्यू(व्यू)हसं(शृ)गाटकैः क्षेत्रारामनदीवन-
प्र[ति]सरैवप्रादिभि(भि)र्भाजितो । य सर ।^७
- ६० क्षति सा(शा)सतं(नं) स रमतां दातेव ता(ना)के चिरं यो मोहा-
दपहतु(त्तु)[मि]^८ च्छति त(न)रः सु(श्च)भ्रे भृसं(शं)ति ।^९
- ६१ छ[ष्ट]तु ॥[४१॥*] भूर्भी(भि)यः प्रतिगृह्णा [ति*] यश्च भूर्भिं प्रयच्छति
[१*] उभो(भौ) धौ(तौ) पू(पु)[ण्य]क[र्मा]णौ ति(नि)यतं स्व[र्ग]-

१. या पत्र्याचे प्रारंभी कोणीतरी “इदं शासनपत्रं यो हरेद्र...” अशी कांहीं अक्षरे वेगळ्याच अक्षरांत मागाहून कोरली आहेत.

२. दण्ड अनवश्यक.

३. ५५ व ५६ व्या ओळींतील अनुक्रमें शेवटच्या १३ व प्रारंभीच्या १२ अक्षरांच्या वाचनाविषयी शंका आहे.

४. ह्या अक्षराची येथें जरूरी नाही.

५. कोरणारानें हें अक्षर कोरतांना अगोदरच्या दण्डापासून विलग केलें नसल्यामुळे तें पृष्ठमात्रांकित दिसतें.

६. दण्ड अपुरा शब्द दुसऱ्या ओळीत पुरा झाला आहे. याचा निदर्शक.

७. कोरणारानें मि मधील वेलांटी कोरलेली नाही.

६२ गामितौ(नौ) ॥[४२॥* व(ब)[हु]भिर्व्वसुधा मुक्ता रो(रा)जभिः
सगरादि[भिः] । यस्य यस्य यदा मु(भू)मिस्तस्य ।^१

६३ तस्य तदा [फ^२]लं(लम्) ॥[४३॥*] स्वदन्तां(त्तां) परदत्तां(त्तां) वा
यौ(यो) हरेत वसुंधरा(राम्) ॥^३ स विष्ठायां कृमिभूत्वा
पच्यते पि ।^१

६४ तृति(भिः)सह ॥[४४॥*] सासात्यो(न्यो)यं धर्मसेतुर्नृपाणां काले
काले पालनीयो भवदि(द्धिः) [स]र्वानेतान्[भा*]-

६५ [वि]नः पो(पा)[र्थि]वेद्रा(न्द्रान्) भूयो भूयो याचते रामभद्रः॥४५॥*
-४व्यसोर्गंगायां कुलपरिवृद्धौ-^५

६६ - 'नृपतिः पिता माधवाली यो वृति(त्ति)वर इति ख्यातमहिमा ।

६७ यस्यजननी कर्वाद्र-७ व्यरच[यदिदं] शासनपटम् ।[१४६]।*

६८ सेविनाः । गंगाधरेण लिखितं शासनं ताम्रपट्ट-॥[४७]॥* मंगलं
महाश्रीः॥❀^९

१. दण्ड अपुऱ्या शब्दाचा निदर्शक.
२. कोरणारानें ह्या अक्षराचे सर्व भाग सुटे सुटे कोरलेले आहेत.
३. एक दण्ड अनवश्यक.
४. या अक्षराची वेलांटीच तेवढी पत्र्यावर सुरक्षित राहिलेली दिसते.
५. येथें एक अक्षर खरात्र झालें आहे.
६. येथील अक्षरा अक्षरें नीट वाचतां येत नाहींत.
७. येथील दोन अक्षरें वाचतां येत नाहींत. त्यांतील शेवटचे बहुधा सो
हे अक्षर असावें.
८. येथील मजकूर अतिशय वाण झाला असल्यामुळें सुमारें ८ अक्षरें
वाचतां न येण्यासारखी आहेत.
९. दण्डांच्या नंतर ताम्रपट संपल्याची खूण म्हणून येथें एक कमळा-
कृति काढलेली आहे.

[६९]

[५] शिलाहार अनंतदेव याचा विहार शिलालेख

शक १००३

उपलब्धि—प्रस्तुत शिलालेख मुंबईस प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियमच्या आवारांत आहे. तो पूर्वी ठाणें जिल्ह्यांतील विहार या गांवीं सांपडला होता व तेथून ठाण्यास कलेक्टर-कचेरींत नेऊन ठेवला गेला. ह्या ठिकाणीं जमा केलेले सर्व शिलालेख मुंबईच्या म्युझियमची ईमारत बांधली गेल्यावर ठाण्याहून मुंबईस नेले गेले, त्यावेळीं तो मुंबईस आणला गेला व तेव्हापासून त्या म्युझियममध्ये संरक्षिला गेला आहे. हा प्रसिद्ध करण्यास परवानगी दिल्याबद्दल तेथील क्यूरेटर श्री. ज्ञानी यांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

वर्णन—प्रस्तुत लेखाची शिला सुमारे ४ फूट × १ फूट ५ इंच लांब रुंद आहे. वरचे बाजूस असलेल्या गोलाकृति भागांत तिच्यावर चंद्रसूर्याचीं चित्रे उठावांत कोरलेलीं आहेत. त्याखालीं लेखाच्या चार ओळीं खोदल्या असून लेखाचे शेवटीं तत्कालीन शिलाशासनांत सामान्यतः आढळून येणारे गद्धेगाळाचें चित्र आहे. लेख पूर्वीं खूप परिश्रमपूर्वक खोदलेला होता परंतु वाण्यापावसामुळे आतां तो बराच खराब झाला आहे.

अक्षरवटिका—लेख नागरी लिपींत असून त्याची भाषा अर्धवट मराठी व संस्कृत अशी मिश्र प्रकारची आहे.

कालोल्लेख—या लेखांत कालाचा उल्लेख (शक) संवत् १००३ येवढाच ओळ १ यांत आला आहे.

सार व चर्चा—प्रस्तुत लेखांत (शक) संवत् १००३ ह्या वर्षी महामंडलेश्वराधिपति श्री अनंतदेव ह्या राजाचे कारकीर्दींत वियादिक वंशांतील अज्यपानायक यानें खिरामणंग पै ह्या सिद्धास वेणापटण या गांवांत एक घर व काहीं द्रम्म दिले येवढाच उल्लेख आहे. अनंतदेवाच्या मंत्र्याचें नांव रुद्रपै असें दिलें आहे.

ह्या ठिकाणी अनंतदेवाचें कुल कोणतें याचा स्पष्ट उल्लेख केलेला नसला तरी लेखाचे कालावरून, व ठाणें जिल्ह्यांतील तत्कालीन राजवटीच्या माहीत असलेल्या इतिहासावरून, तसेंच लेख लिहिण्याचे पद्धतीवरून तो राजा शिलाहारवंशीय असावा असें सांगतां येतें. अनंतदेव किंवा अनंतपाल ह्याचा शके १०१६ मध्ये लिहिलेला एक ताम्रपटही उपलब्ध आहे.^१

प्रस्तुत लेखाचा उल्लेख पूर्वीं ठाणें जिल्ह्याच्या गॅझेटियरमध्ये (बॉम्बे गॅझेटियर, भाग १४, पृ. ३७९) आला होता. याच लेखाचा सारांश पंडित भगवानलाल इंद्रजी यांनींही बॉम्बे गॅझेटियर, भाग १, खण्ड २, पृ. १९ यावर एका पादटीपेंत दिला होता. असें असतांही हां लेख पुन्हां प्रसिद्ध करण्याचें कारण असें आहे कीं, कै. भगवानलाल इंद्रजी ह्यांनीं वर सांगितलेल्या आपल्या सारांशांत, “प्रस्तुत लेखांत ‘खोरासान मंडली (?)’ असा उल्लेख येतो” असें म्हटलें होतें; त्यावरून ह्या लेखाचा पारशी ज्ञातीशीं संबंध असून इराणमधील “खोरासान ह्या मूळच्या प्रदेशांतून हिंदुस्तानांत आलेल्या पारशी लोकांची वसाहत” यांत उल्लेखिली आहे, असाच समज बऱ्याच संशोधकांत पसरलेला दिसतो. ह्या समजुतीचा अनुवाद कै. भगवानलाल इंद्रजी यांच्या टिपणाच्या आधारे, शापुरजी होडीवाला, “स्टडीज् इन् पारसी हिस्ट्री”, पृ. ८०-८१; “जाडीराणा व किस्सा-इ-संजान” जर्नल ऑफ दी बॉम्बे ब्रॅन्च ऑफ दी रॉयल एशियाटिक सोसायटी, भाग २३, पृ. ३६०-६१; एस. के. होडीवाला, “पारसीज् इन् एन्शन्ट इन्डिया”; पृ. ५३-५४; डॉ. इराच, जे. एस. तारापूरवाला, “दी एक्झॅक्ट डेट ऑफ दी अरायव्हल् ऑफ दी पारसीज् इन् इंडिया” काण्ठस्मारकग्रंथ, पृ. ५१३; तसेंच एफ. डी. जे. परुक्, “दी पारसीज् अँड संजाण”, गुजराथ रीसर्च सोसायटीचें जर्नल, भाग ५, पृ. ९३ या पुस्तकांत व नियतकालिकांतील लेखांत अनेक ठिकाणीं केलेला आढळतो. लेखाचा प्रत्यक्ष ठसा देऊन व पूर्वींच्या चुकीच्या वाचनांत योग्य ती दुरुस्ती करून प्रस्तुत

१. इन्डियन अँटिक्वेरी, भाग ९, पृ. ३३.

लेखाविषयी असलेला गैरसमज दूर व्हावा येवढ्या हेतूनेच हा लेख पुन्हा एकदा प्रसिद्ध करण्याचे योजिले आहे.

“ खोरासान मंडली ” हा तथाकथित उल्लेख प्रस्तुत शिलालेखांत ओळ ३ व ४ यांमध्ये येतो. यासाठी ठशावरून नीट वाचून पाहून प्रत्येक अक्षराची योग्य ती छाननी करून त्याचे वाचन प्रथम नीट ठरविले पाहिजे.

ओळ ३ मधील ‘ खो ’ म्हणून समजले जाणारे अक्षर मूळांत ‘खि’ आहे असे ठशावरून स्पष्ट दिसते. ह्या अक्षरास ‘खा’ सारखा मात्र नाही; ‘खि’ची वेलांटी ठशांत किंचित् अस्पष्ट उठली आहे. पण मूळ दगडावर स्पष्ट आहे.

त्यानंतरचे वाचले जाणारे चवथ्या ओळीतील पहिले अक्षर पंडित भगवानलाल यांनी वाचल्याप्रमाणेच ‘रा’ असे स्पष्ट आहे. त्यापुढचे अक्षर ‘सा’ ह्याचे ऐवजी ‘म’ असेच वाचले पाहिजे. लेखांत इतरत्र आलेल्या ‘म’ व ‘स’ ह्या दोन अक्षरांचे वळण तपासून पाहिले तर असे दिसते की ‘स’ ची डाव्यावाजूची गांठ सर्वत्र ‘म’ च्या गांठीपेक्षा जास्त खाली आलेली आहे, यावरून ‘सा’ चे ऐवजी ‘म’ हेच अक्षर वाचणे योग्य होईल. शिवाय या अक्षरास काना नाही ते वेगळेच. यानंतरचे अक्षर “ ण ” असे स्पष्ट आहे. पंडित भगवानलाल यांनी ‘ण’ वरील अनुस्वार पुढच्या अक्षरावरचा आहे असे समजून ‘मं’ असे वाचन केले होते, पण तेथे ‘ग’ असे वाचावयास पाहिजे हे ठशावरून कळून येईल. ह्या ‘ग’ चे वळण ‘गृह’ ह्या शब्दांतील (ओळ ४) ‘ग’ सारखेच आहे. ‘ग’ नंतरचे अक्षर ‘पै’ असे आहे. व त्याच्या पुढील दोन अक्षरे ‘सिद्धा’ अशी वाचता येतात. पहिल्या ओळीतील ‘द्धि’ या अक्षराचे वळणही ‘द्धा’ हे वाचन करतांना त्याच्या सारखेपणामुळे लक्षांत येईल. त्यापुढील अक्षर ‘य’ हे आहे.

या विवेचनावरून ज्या ठिकाणी “ खोरासान मंडली ” असे वाचन पंडित भगवानलाल यांनी साशंक वृत्तीनेच (मंडली शब्दापुढे प्रश्न चिन्ह

लिहून) दिले होते तेथे खरोखर “खिरामणंग पै सिद्धाय” असं वाचन मुळांत आहे व म्हणून ह्या लेखाचा खोरासान ह्या प्रादेशिक विभागाशी कोणत्याही तऱ्हेचा संबंध नाही.

आतां हे खरे आहे की, खिरामणंग पै हे एखाद्या सिद्धपुरुषाचें नांव असणें फार चमत्कारिक वाटतें; परंतु ह्याच लेखांत दुसरी येणारी अज्यपा, व मातैय्य हीं नांवे लक्षांत आणलीं तर त्यांत चमत्कृतिजनक वाटण्यासारखे कांहीं नाहीं असेच वाटेल; कारण हीं सर्वच नांवे सध्यां अपरिचित अशीं आहेत. मात्र त्यांच्या वाचनाबद्दल मूळ ठसा पाहिला तर कोणतीही शंका येण्याचें कारण नाहीं. वियाडिक वंश हे नांव देखील असेच चमत्कारिक आहे.

प्रस्तुत लेखांत उल्लेखिलेलें वेणापटण हे लेख सांपडला त्या विहार ह्या गांवाचें प्राचीन नांव असावेसे वाटतें.

शिलालेखाचें वाचन पुढीलप्रमाणें आहे.

वाचन^१

- १ संवतु १००३ मह^२मण्डले(श्च)राद्धि(धि)पति श्री अन(नं)
- २ तं(त)देव अमात्यरुद्रपैयेत्यादि श्रीकरणं विया-
- ३ डिक^३वंस(श) मातैयासुत अज्यपानायकस्य खि-
- ४ रामणंगपै^४ सिद्धाय वेणापटणां गृह द्रम्म

१. मूळ दगडावरून व ठशांच्या सहाय्याने.

२. ‘मा(म)हा असें वाचावें. ह्या दोन्ही अक्षरांच्या मात्रा रकारासारख्या अक्षराचे वरचे बाजूस दर्शविल्या आहेत.

३. पंडित भगवानलाल यांचे वाचन ‘व्याडिक’ असें होतें.

४. ह्या अक्षरांच्या वाचनासाठीं वर मूळ लेखांतील विस्तृत चर्चा पहा.

[७३]

[६] शिलाहार भोज [दुसरा] याचा कोल्हापूर शिलालेख. शके ११०४

उपलब्धि:—प्रस्तुत शिलालेख कोल्हापूर येथील श्रीमहालक्ष्मीचे देवळाच्या आवारांत श्रीहरिहरेश्वराच्या देवळाच्या पश्चिम बाजूचे भिंतीत बसविलेला आहे. श्री पंडिताचार्य यांचे घरांत हा शिलालेख पूर्वी सांपडला होता असें कळतें. थोडे वर्षांपूर्वी हरिहरेश्वराचे देवळाची दुरुस्ती चालू असतां तो नीट संरक्षिला जावा म्हणून लोकांनीं प्रस्तुत देवळाचे भिंतीत तो आणून बसविला आहे. दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधनें, खण्ड ३ रा, यांत माझे मित्र श्रीयुत गणेश हरी खरे यांनीं अंबाबाईच्या देवळाच्या आवारांत असलेले इतर दोन शिलालेख पूर्वी प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांत ह्या लेखाचा समावेश नाही. व इतरत्रही कोठें तो प्रसिद्ध झाल्याचें आढळत नाही यावरून तो अर्थात् नवीन आहे. थोडे दिवसांपूर्वी या लेखाचा ठसा मी घेतला. त्याचे वाचनाचे कामीं अहमदाबादचे प्रोफेसर हरिप्रसाद शास्त्री व धारवाडचे श्री. आर. व्ही. कुलकर्णी, एम. ए., यांचीही फार मदत झाली.

वर्णन:—प्रस्तुत लेखशिला ४। फूट लांब व २।। रुंद असून तीव्र लेखाच्या ३९ ओळी परिश्रमपूर्वक खोल खोदल्या आहेत. लेखाचे वरचे बाजूस चंद्रसूर्य, मध्यभागीं कलश, सवत्स धेनु आणि तरवार अशीं चित्रे काढलीं असून भाविक लोकांनीं पूजन केल्यामुळें तेल व शेंदूर यांचा जाडसर लेप त्यावर बसल्यामुळें तीं अस्पष्ट झालीं आहेत. लेखाचे वरचे भागांत मध्यभागीं दोन ठिकाणीं दगडाचे मोठे कपरे उडून गेल्यामुळें तेथील भाग नष्ट झाला आहे. तसेंच अजाणतेपणें चुन्यांत बसविल्यामुळें लेखांच्या उजव्या बाजूच्या कडेकडील एक दोन एक दोन अक्षरे नीट वाचतां येत नाहीत. लेखाचे शेवटीं सामान्यतः गढेगाळाचें चित्र असतें तसें या लेखाचे शेवटीं असणें संभवत नाही.

भाषा व लिपि:—लेखाची भाषा संस्कृत असून १ ते १७ ओळीपर्यंतचा मजकूर पद्यांत आहे व बाकीचा गद्यांत आहे. लिपि देव नागरी १२ व्या शतकांतील इतर लेखांशी जुळती आहे.

कालः—ह्या लेखांत कालाचा उल्लेख २०-२१ व्या ओळींत शके ११०४ शुभकृत संवत्सरे, पौष शुद्ध चतुर्थी मंगळवार असा केला असून त्यादिवशी उत्तरायण संक्रांत पर्वणि होती असे सांगितले आहे. यादिवशी इंग्रजी तारीख १ डिसेंबर ११८२ इसवी अशी येते.

सार व चर्चा—प्रस्तुत लेखांत वर सांगितलेल्या दिवशी, ज्यास पंचमहाशब्द प्राप्त झाले आहेत अशा शिलाहारवंशी महामंडलेश्वर श्रीभोजराजांनं श्रीमहालक्ष्मीचे देवळाचे पश्चिम दरवाजाजवळ असलेल्या सहवासी ब्राह्मण लोकण नायकांनं बांधविलेल्या मठांतील उमामहेश्वराचे मूर्तीचें पूजन करण्यासाठी, तसेंच तो मठ सुस्थितीत ठेवण्यासाठी, मठाचे नैऋत्येकडील घरांत रहाणाऱ्या आदित्यभट्ट, जनार्दनभट्ट, × × × × प्रभाकर घैसास व वासियण घैसास या ब्राह्मणांना चार घरे, तसेंच देवाचे पूजेसाठी एक पुष्प वाटिका व पंचोपचारपूजेसाठी, तसेंच ब्राह्मणभोजन वगैरेसाठी पणवुकगे गोळामधील सेल्लेयवाड गांवाचे सीमेमधील एक राज आणि या शिवाय त्याच गांवांत बारा हात लांबीरुंदीचें एक घर असें सर्व हक्कांसहित दान दिल्याचा उल्लेख आहे.

भोजराजास श्रीमहालक्ष्मी देवीचा वर प्राप्त झाला होता असें सांगितले असून त्याची विरुद्ध इतर शिलालेखांतल्याप्रमाणेंच आहेत. तसेंच या लेखांत आलेली वंशावळ देखील इतर प्रमाणभूत वंशावळीप्रमाणेंच असल्यामुळे तीत विशेष सांगण्यासारखे कांहीं नाहीं. पद्यभागांतील ओळ ६-७ मधील श्लोक सोडून कुलप्रशस्तिपैकीं सर्व श्लोक भोजाचा शके १११६ मधील कशेळी ताम्रपट^१, तसेंच कोल्हापूर येथील खासबागेंत सांपडलेल्या गण्डरादित्याच्या ताम्रपटांतल्या^२ प्रमाणेंच आहेत. प्रस्तुत लेखांतील दगड फुटून नाहीसा झालेला बहुतेक सर्व भाग ह्याच दोन ताम्रपटांवरून निश्चित करतां येतो.

१. स्वामिकन्नु पिल्ले, इन्डियन एफिमरीज, भाग ३, पृ. ३६७

२. टॅन्झॅक्शन्स ऑफ दी लिटररी सोसायटी ऑफ बॉम्बे, भाग ३, पृ. ३९३ व भारत इतिहास संशोधक मंडळ, वार्षिक इतिवृत्त, शके १८३५, पृ. २२०

३. एपिग्राफिया इंडिका, भाग २३, पृ. २८

ओळ ५ मध्ये मात्र “ गोंकलो भुवि ” याचे पुढे “ भुमिपाल तिलकस्तस्याप्यभूदग्रजः ” असा चरण येऊन तो श्लोक पुरा व्हावयास हवा होता. वर सांगितलेल्या दोन्ही लेखांत या पुढील श्लोक

गुहलेशोऽथ तद्भ्राता कीर्तिराजोनुजोऽस्य च ।

चंद्रादित्यस्ततस्तस्य चक्रे राज्यमकंटकं ॥

श्रीमद्गोंकलभूमिपालतनयः श्रीमारसिंहोनुपः ।

तत्सुनुर्नुर्मौलिलालितपदश्रीगूवलाख्यानृपः ॥

हा येतो.

प्रस्तुत लेखांत ताम्रपट-शिलालेखांसाठी तयार केलेला श्लोकांचा मसुदा पुढे असतांना, गोंकल भुवि- व गोंकल भुमि या सादर्यामुळे चुकीने लेखकांने पुढच्याच श्लोकाचा अर्थ गोंकलो भुवि याचे पुढे खोदला. म्हणून वाचन देतांना ह्या श्लोकास त्याचा वास्तविक-व पुढचा असे दोन्ही क्रमांक वातले आहेत.

या लेखांत सांतवा श्लोकच तेवढा नवीन आहे पण दुर्दैवाने त्याचा बराचसा भाग खराब झाला आहे. वाचतां येण्यासारख्या स्थितीत असलेल्या भागांत भोजराजांने कोंगज गोविंद यास मारल्याचा उल्लेख केला आहे व बहुधा (वि) नायक सुत यांचेही उन्मूलन केल्याचे सांगितले आहे. वरील ऐतिहासिक माहिती श्री. खरे यांनी द. म. इ. स्ना., खण्ड १ ला, यांत पृ. ३३ वर पहिल्या भोजाचा मुलगा गण्डरादित्य याचा शके १०३७ मधील एक ताम्रपट प्रसिद्ध केला आहे त्यांत आली होती. तेथे भोजांने कोंगजाचा नाश केला असे मोघम म्हटले आहे. त्यामुळे कोंगज म्हणजे कुलनाम ध्यावयाचे किंवा कसे हें नीटपणे समजत नव्हते परंतु या लेखांत कोंगज गोविंद असा स्पष्ट उल्लेख आल्यामुळे ह्या बाबतीत आतां शंका उरत नाही. सध्यां जरी ह्या गोविंदाविषयी नीट कांहीं सांगतां येण्यासारखे नसले तरी ह्या लेखामुळे त्याविषयीचा अधिक विचार करण्यास एक नवे साधन उपलब्ध झाले येवढे निश्चित. विनायक (?) सुत कोण ह्याचा उलगडा देखील तो उल्लेख अपुरा असल्यामुळे सध्यांतरी हाणे शक्य नाही.

प्रस्तुत लेखाचा दाता भोज दुसरा ह्याच्या वर्णनपर आणखी एक

नवीन श्लोक ओळ १५ ते १७ यांत आला आहे परंतु तो केवळ गुण-वर्णनपर असल्यामुळे त्यांत कोणत्याही प्रकारची नवी ऐतिहासिक माहिती मिळत नाही.

या लेखाविषयी दुसरा एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे सहवासी लोकण नायक यांना करविलेल्या मठांतील उमामहेश्वराचे मूर्तिसंवंधीचा उल्लेख. पूर्वी श्री. अण्णाचार्य पंडितराव यांच्या घराशेजारी शिलाहार भोज ह्याचा शके १११२-१११५ मधील एक शिलालेख^१ सांपडला होता त्यांतही ह्या मठांतील मूर्तीचा उल्लेख केलेला आढळतो, त्यांत ह्या मूर्तींना भोजराजा-खेराज लोकण नायकाचा मुलगा कलियण नायक ह्यांनाही कांही वृत्ति दान दिल्याचे सांगितले आहे. सांगण्यासारखी गोष्ट अशी की, त्या लेखांतील प्रतिग्राही ब्राह्मणांचीं नांवे, लक्ष्मीधर भट्टाचे नांव सोडून बाकीचीं सर्व, प्रस्तुत लेखांतल्या प्रमाणे आहेत. लक्ष्मीधराचे ऐवजी जनार्दनभट्ट हे नांव यांत अधिक आढळते. प्रस्तुतचा व पूर्वीचा उल्लेख केलेला हे दोन्ही लेख श्री-पंडिताचार्य ह्यांचे घराशेजारीच आढळले असल्यामुळे त्यांत उल्लेखिलेला लोकणनायकाचा मठ पंडिताचार्यांचे घराजवळच असला पाहिजे असा कयास बांधण्यास मुळीच हरकत नाही. हे घरही शिलालेखांत सांगितल्या-प्रमाणे महालक्ष्मीचे देवळाचे पश्चिम बाजूस आहे. प्रस्तुत लेख शके ११०४ मधील असल्यामुळे तोच ह्या मठाचा आतापर्यंतचा सगळ्यांत जुना उल्लेख आहे. शके १११५ मध्ये मिळालेल्या देणग्यांवरून हा मठ थोडक्याच अवधीत बऱ्याच नांवलौकिकास पोहोचला असावेसे दिसते.

या लेखांत पुढीलप्रमाणे ग्रामनाम आली आहेत. तगरपुर (१९)
वळवाड (२०) कोल्हापूर (२१) पणवूकगे गोळ (२२)

१. श्री. पंडितराव ह्यांच्या घराचे बांधकामांत घातलेला हा शिलालेख मुहाम तेथून काढून कोल्हापुरास टाऊन हॉलमध्ये आणविला गेला होता. त्याचे वाचन एपि. इंडिका, भाग ३, पृ. २१३ वर प्रसिद्ध झाले आहे. टाऊन हॉल मधून आयर्विन अग्रिकल्चरल् म्युझियममध्ये, नंतर तेथून जुन्या राजवाड्यांत वॉटर-वर्क्स-डिपार्टमेंटच्या शेड मध्ये, असे ह्या लेखाचे स्थलांतर झालेले आढळते. सध्या तो पूर्वी होता त्यापेक्षा अधिकच फुटलेला आढळतो.

सेल्लेयवाड (२६) यापैकी तगरपूर हें निजामहद्दीतील 'तेर' आहे ही निश्चिती झाली आहे. वळवाड या गांवाविषयी अजून तर्कवितर्कास जागा बरीच आहे. हें कोल्हापूरचे पूर्वेस ६ मैलांवर असलेलें वळिवडे नांवाचें खेडें असावें, ह्या तर्कानें मी तेथें कांहीं प्राचीन अवशेष सांपडले तर बघावे या उद्देशानें मुद्दाम जाऊन पहाणी केली असतां फार प्राचीन तर राहोच पण गेल्या एक दोन शतकांतले देखील कांहीं अवशेष तेथें मला दिसले नाहींत. अतिशय सपाट अशा मैदानावर वसल्यामुळें एखाद्या शिविरास योग्य अशी ही जागा दिसते खरी, परंतु तेथें जुने अवशेष नसल्यामुळें व कोल्हापुरापासून हें स्थळ फारच जवळ असल्यामुळें शिलालेखांतून वारंवार येणारें वळयवाड हें वळीवडेच असावें. असें शक्य दिसत नाहीं. कोल्हापूर म्हणजेच कोल्हापुर. पणवुकगे ह्या गोळाचा म्हणजे विभागाचा उल्लेख विजयादित्याच्या बामणी शिलालेखांत एकदा येऊन गेला आहे^१. हा उल्लेख बहुधा कागल ह्या गांवास उद्देशून असावा असा तर्क आहे. या गोळांतलें म्हणून उल्लेखिलेलें सेल्लेयवाड हें गांव कोल्हापुरापासून जवळच कागल हद्दींत असलेलें सेल्लेवाडी हें गांव असावेसें वाटते.

वाचन^१

१ ओं^२ स्वस्ति श्री ॥ जयत्या[विष्कृतं विष्णोर्व्वाराहं क्षो]^३ भितार्णवं ।
दक्षिणोन्नतदंष्ट्राग्रविश्रांतभुवनं वपुः ॥[१॥*]

२ आसीद्विद्याधरः पूर्व ना(म्रा जीमूतवाहनः । परार्थ)^३ [जी]वितं येन गरु-
डाय निवेदितं ॥[२॥*] शिलाहाराख्यवं-

३ शोयं ।^४ तगरेश्वरभूमृतां । तद्वंशे जतिगो राजाऽजनि भूमू]^५ च्छिखा-
मणिः ॥[३॥*] स्वस्ति श्रीजतिग क्षितीशतनयो ना-

१. बामणी शिलालेख, एपि. इंडिका, भाग ३, पृ. २१२.

२. मूळ दगडावरून, ठशांचे सहाय्याने.

३. चिन्हानें दर्शविला आहे.

४. चौकटी कंसातील भक्षरें मूळांत घासून खराब झाली आहेत. ती दुसऱ्या तःसम लेखांवरून येथें दिली आहेत.

५. दंड अनवश्यक.

६. दुसऱ्या लेखावरून सुधारलेलें वाचन.

- ४ यिमनामा नृपः । पुत्रस्तस्य [च चंद्रराट् पृथूयशास्तस्यापि सूनुः] ?
 किल । संजातो जतिगो जगज्जननुतः श्रीमान्श्च—
 ५ तनंदनो गोकल्लो भुवि [भूमिपालतनयः श्रीमारसिंहोनृपः ?] [॥४-५॥*] ?
 तत्सुनूर्नृपमौलिलालितपदश्री गूवलाख्यो नृपः [॥] तद्भ्राता भुवि—
 ६ भोजदेवनृपतिः वैरिभ[पंचाननश्चक्रे राज्यमखंडितं पृथु] ? यशा लंकेश-
 तुल्यं किल [॥६॥*] यश्चा(?) त्मजो कृत + + + + जड + +
 ७ र्गं वरगो गोविंद कोंगज + + + + + वि(?) नायकसुतं सुन्मूल्य
 + + मैव बभूव भुवि विक्रमः श्चक्रे + + [॥७॥*]
 ८ ॥ तस्यानुजातो विदित[प्रतापो बल्लाळदेव] ? क्षितिपस्तदैव । श्रीकामि-
 नीशो विनतावनीशो दिक्शततापः प्रथि(त प्र) —
 ९ तापः [॥८॥*] तस्यानुजो धर्म्म[धरो धरिऽया] ? दधार धर्म्मानखिलो
 स्वधर्म्म । धैर्याग्रधुर्यो धनदो धनानां श्रीगंडरादित्य इति
 १० प्रसिद्धः [॥१०॥*] दीनानाथदरिद्रदुःखविकलव्याकीर्णं नानाविधः ।
 प्राणित्राणपरायण प्रतिदिनं गुप्ताख्यदानेन यः [॥१०॥*] यः कृ-
 ११ ॥ ? ण्णाजिनधेनुभूयुभयतो मुख्यादिदानप्रदः [॥] स(श)श्चद्धर्ममति-
 प्रवीणहृदयो भूदेवकल्पद्रुमः । तुलापुरुषदानादिषोड-
 १२ शक्रतुकारकः [॥११॥*] सौ(गौ)चगांगेयकीर्तै(त्यै)कनिलयः सगुणैर्भुवि ।
 तनंदन प्रबलमंडि(ड)लिकद्विपेंद्रपंचाननो जनि जगत्रितयैकवीरः
 [॥१२॥*]
 १३ प्रत्यर्थिपार्थिवललाटतटस्थपादपीठस्फुटोज्ज्वलयशो विजयार्क्षदेवः
 [॥१३॥*] दानाय द्रविणार्जनं जनपरित्राणाय वीरव्रतं सत्या-
 १४ य पृ(प्रि)यभाषणं हरिपदध्यःनायचेतस्थितिः । संपात्ति सुमनौ विपद्विहतये
 यस्य प्रकामं कविः [॥] कः शक्तः प्रविचिच्य तस्य विजयादित्य—

१. दुसऱ्या लेखावरून सुधारलेलें वाचन.

२. सामान्यतः शिलाहार-लेखांत येणारे दोन श्लोक, अनवधनानें येथें दोहोंतील थोडाथोडा मजकूर घेऊन एकच श्लोक असल्यासारखे कोरले आहेत.

३. हे दण्ड मागच्या ओळींतील शब्द अपुरा राहिला आहे. असे दर्श-
 विण्यासाठी उभयोजिले आहेत. सामान्यतः ते अपुऱ्या शब्दाचा पूर्वार्ध ज्या
 ओळींत संपतो त्याच ओळींत घालावे असा आहे.

[७९]

- १५ स्य वक्तु(क्तु)।^१ गुणाः(णान्) ।[॥१४॥*] जगतिविजयसूनुर्वैरि
 + + + +^२ पानंनिजं + + + +^२ विजयः शक्तुः अखंडित^२
- १६ चक्रोवरनृपकृतदोषो भूपतिर्भोजदेवः ।[॥१५॥*] रामो यथा + + + + +
 + + + + + +^३ त्रिभुवनं + + ×^४ + + + नावृतं ।
 केनापि + + +^४
- १७ था + + + +^६ देवेन तेना(S)जनि भोजराज्ये ॥[१६॥*] स्वस्ति सम
 धिगतपंचमहाशब्दमहामंडलेश्वर सिलारकुलवंसो(शो)द्भव वैन-
 तेयाशौचगां-
- १८ गेय परनारीसहोदर शरणागतवज्रपंजर कलियुगगुधिष्ठिर + + विद्याधर
 श्रीमहालक्ष्मि(क्ष्मी) देवीलब्धवरप्रसाद तगर-
- १९ पुरवराधीश्वरो इत्यादि समस्तराजावलिविराजित श्रीमन्महामंडलेश्वरो
 श्री भोजदेवो बलवाड सि(शि)वि(वि)रे सुखसं-
- २० कथाविनोदेन राज्यं कुर्वाणः(ः) शक(नृपकाला)दारभ्यवर्षेषु
 चतुर्थोत्तरशताधिकसहस्रेषु निवृत्तेषु वर्त्तमान शुभकृतसंवत्स-
- २१ रांतर्गत पौष शुद्ध चतुर्थ्या भौम (वारे) (भानोः) [उ]त्तरायण संक्रमण
 पर्वणि निज[राज्या]भिवृद्धये श्रीमत्कोलापूर महालक्ष्मि(क्ष्मी)दे-
- २२ वाल्यभ्यन्तरे पश्चिमद्वारोत्तर (++++^५) (सह)वासि(सी)लोकणनाय-
 केन अमृतेश्वर मूर्त्युमामहेश्वरार्थं ब्रा(ब्रा)ह्मण भोजनार्थं च क...
- २३ मठस्यकोष्ठागारार्थं तदेव (++++^५) मठस्याभ्यन्तरे । नयिरित्य (नैर्ऋत्य)
 दिशोभागे द्वादशहस्तप्रमाणं गृहमेकं तन्मठनिवि-(ष्ट सह)-
- २४ वास्यादित्यभट्ट जनार्दनभट्ट (+ + + +^५) (ग्र)भाकर घैसास वासियण
 घैसासेत्येवं प्रमुखब्रा(ब्रा)ह्मण...तत्परवर्गा.....दक्षिणे दि (?)
- २५ शोभूमि धवल गृहचतुष्टयं (+ + + +^५) पूजार्थं च (+ +)त्पूर्वे दिशिपुष्प-
 वाटकमेकं तस्ये [व*]देवस्य पंचोपचारपूजार्थं ब्रा(ब्राह्मण) (भोज)-

१. हा दण्ड अधिक आहे.

२. येथील मजकूर खंडित झाला आहे.

३. येथील बारा अक्षरें नीट वाचतां येत नाहीत.

४. येथील ३ अक्षरें पुसटून गेलीं आहेत.

५. कंसांत फुल्या आहेत, तेवढीं अक्षरें वाचतां येत नाहीत.

[८०]

- २६ नार्थच पणनुकगेगोल्लांतर्गत सेलेयवाडग्रामसीमाभ्यंतरनुत्तरदिग्भागे
राज...(++++^१) वासदधिकंच चतुःशत...
- २७ क्षेत्रं तत्प्रतिबद्धपंडरं (?) तद्ग्रामाभ्यन्तरे द्वादशहस्तप्रमाणगृहमेकं
एतत्सर्वं पूर्वोक्तशासनं धा-
- २८ रापूर्वकं सर्वम(न)मस्य सर्ववा(बा)धा परिहारं राजकीयानामनंगुली-
प्रेक्षणीयमाचंद्रार्कं क्षिति.....स्यैवं देवस्य पंचोप-
- २९ चारपूजार्थं तन्मठखंडस्फुटितजिर्णोद्धारार्थं^२ वेदीयब्राह्मणभोजनार्थं च
एडेनाडान्तर्गत (-----^१)
- ३० तद्देशदंडेन पंचविंशत्याधिक द्विस(श)त वप्रकं क्षेत्रं द्वादशहस्तविस्तीर्णं
निवेशनं चतुर्दश (++++^१) प्रतिव(व)द्ध
- ३१ निवर्त्तनं क्षेत्रं द्वादशहस्तविस्तीर्णं निवेशनं च अरुवणसहितं
(++++^१) (++++^१) गोत्रस्य (++++^१)
- ३२ यस्य पौत्राभ्यां महत्तर माधवार्यस्य पुत्राभ्यां । जिवण लक्ष्मणार्यपुत्रेण
लोकणनायकेन सर्वनम-
- ३३ स्य सर्वबाधापरिहारं सर्वा (++++^१) सहितं दायक्रमेण गृहीतं
आचंद्रार्कतारं नि (++++^१)^१
- ३४ बहुभिर्वसुधा दत्ता राजभिस्सगरा[दिभिः यस्य यस्य य]दा भूमि-
स्तस्य तस्य तदा फलं [॥१७॥*] मद्रंशजापर (मही)-
- ३५ पतिवंशजा वा पापादपेतमनसो भूवि भू [मिपालः। येपालयन्ति म]मधर्मं
मिमं समग्रं तेभ्यो मया विरचितांजलिरेष मूर्ध्निः ॥[१८*]॥
- ३६ सामान्ये(न्यो)यं धर्मसेतुर्नृपाणां काले काले [पालनीयो भव]द्भिः ।
सर्वान्ये(ने)तान्भाविना(नः) पार्थिवेन्द्रान्भूयो भूयो याच[ते राम]-
- ३७ चंद्रः ॥[१९*]॥ दानं वा पालनं वा पि दानात्श्रेयोनुपालनं । दानात्स्वर्ग-
मवाप्नोति पालनादच्युतं पदं ॥[२०*]॥ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरे-
- ३८ त वसुंधरां । षष्ठिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः । [॥२१*॥]...
सायुश्चेपक्ष्णं क्षयणि जीविते यो द्विजायां.....
- ३९ तस्या वीचीक्षयाक्षयः ॥[२२॥*] अपुत्रिकद्रव्यसहवासि -- -- पुत्रेन-

१. येयं फुल्या आहेत^१ तितकीं अक्षरें वाचतां येत नाहीत.

२. येयं वेदीय याचे पूर्वी 'साम' किंवा दुसरा एखादा शब्द असावा.

३. येथील कांहीं भाग खंडित झाला आहे.

[८१]

[७] माणिकपूर (वसई) येथील शिलालेख

शके १११९.

उपलब्धि:—प्रस्तुत शिलालेख ठाणें जिल्ह्यांतील वसई गांवानजीक असलेल्या माणिकपूर येथील पाड्यांत व्याच वर्षापूर्वी सांपडला होता; सध्यां तो प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियमच्या आवारांत जपून ठेविला आहे. ह्या शिलालेखाचा ओझरता उल्लेख बॉम्बे गॅझेटियर व्हा. १, भाग २, पृष्ठ २० वर एकदां येऊन गेला आहे; तसेंच लेखशिलेचें वर्णन व किंचितसा अपुरा सारांश बॉम्बे गॅझेटियर, व्हा. १४, ह्यांत पृष्ठ ३८७ वर दिला आहे. अद्यापि ह्या शिलालेखाचें संपूर्ण वाचन प्रसिद्ध झालेलें नसल्यामुळे, तें वरील म्युझियमच्या अधिकाऱ्यांच्या परवानगीनें येथें प्रथमच प्रसिद्ध केले जात आहे.

वर्णन:—प्रस्तुत लेखशिला ५ फूट २ इंच लांब, सुमारे अडीच फूट रुंद व सहा इंच जाड असून तीवर मध्यभागी दीड फूट लांब व अडीच फूट रुंद येवढ्या भागावर शिलालेखाच्या १६ ओळी मोठ्या अक्षरांत खोदलेल्या आहेत. शिलेच्या अग्रभागी चंद्रसूर्याच्या आकृत्या कोरल्या असून मध्यभागी हात जोडून उभा असलेल्या एका यतीचें चित्र काढलेलें आहे. ह्या आकृतीच्या पाठीवर कांहींतरी ओझे घेतल्यासारखें दाखविलें आहे. परंतु त्याच ठिकाणीं दगड थोडासा फुटला असल्यामुळे तें काय आहे हें निश्चितपणें सांगतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें इतरत्रही लेखांतील कांहीं अक्षरे दगड फुटला असल्यामुळे नीटशीं वाचतां येत नाहींत. परंतु दान-विषयक व कालाचा उल्लेख असलेले शब्द शाबूत असल्यामुळे फारशी हानी झालेली नाहीं. लेखाचे शेवटीं गद्देगाळाचें चित्र आहे.

अक्षरवटिका:— प्रस्तुत लेखाची लिपि देवनागरी आहे व त्यांच्या वळणाविषयीं विशेषसें सांगण्याजोगें कांहीं नाहीं.

लेखनपद्धति:— ह्या लेखांत एकदोन ठिकाणीं ‘य’ बद्दल ‘ज’ योजिला आहे. उदा. जस्य जस्य जदा भूमि इत्यादि. परंतु तो सरसहा तसाच वापरला आहे असें नाहीं.

भाषा:— लेखाची भाषा बहुतेक संस्कृत व इतर तत्कालीन

लेखांप्रमाणें अशुद्ध आहे. शेवटच्या तीन ओळींतील मंगलदर्शक श्लोका-
खेरीज सर्व लेख गद्यांत लिहिलेला आहे.

कालः— ह्या लेखाचा काल पहिल्या दोन ओळींत आंकड्यांत व पुन्हां शब्दांत सांगितला आहे. ह्याची मिति शके १११९ कार्तिक वद्य १० गुरुवार अशी असून त्यादिवशी इंग्रजी^१ तारीख ६ नोव्हेंबर ११९७ इसवी अशी येते व लेखांत सांगितल्याप्रमाणें त्यादिवशी गुरुवार येतो; बॉम्बे गॅझेटियर मध्ये ह्या लेखांतील कालोल्लेख स्पष्ट नसून तो कदाचित शके ११०७ किंवा ११०९, असावा असें ध्वनित केलें आहे. शिलालेखांत तारखाच्या आंकड्यांतील दशमस्थानचा आंकडा फुटल्यामुळे पुसट झाला असला तरी शब्दांत दिलेल्या उल्लेखाचें वाचन वरीलप्रमाणें आहे.

सार व चर्चाः—ह्या शिलालेखांत शिलाहार अपरादित्य (दुसरा) ह्याने वर सांगितलेल्या दिवशी वेदांगराशी नांवाच्या सोमेश्वराचे देवळांतील पुजाऱ्यास सतुली नांवाच्या गांवांतील कांहीं जमीन दान केल्या-विषयी सांगितलें आहे. श्री जोधुनायक प्रभु याचाही उल्लेख या लेखांत आहे पण शिलालेखाचा तत्संबंधी भाग फुटून गेला असल्याने त्याविषयी सविस्तर सांगतां येत नाही.

शिलाहार अपरादित्याचे एकंदर आठ शिलालेख सध्यां ज्ञात आहेत, त्यांपैकी चार यापूर्वी प्रसिद्ध झाले आहेत. प्रस्तुतचा लेख पांचवा होय. या लेखांत आलेली अपरादित्याचीं सर्व विरुद्धे इतर शिलाहार लेखांप्रमाणेच आहेत. या घराण्याच्या शिलालेखांत राज्यकारभार पहाणाऱ्या मंत्र्यांची व इतर अधिकार्यांची नांवे नेहमीं येतात, त्याचप्रमाणें तीं या लेखांतही आली आहेत. अपरादित्याच्या मुख्यप्रधानाचें लक्ष्मण नायक हें नांव दुसऱ्या लेखांवरून माहित असलें तरी साहामल्ल हें मात्र नवीनच आहे. प्रथम-स्थे पाटि, द्वितीय-स्थे-पाटि, अशा क्रमानें श्रेणी दाखविणारीं नांवे पूर्वी शिलाहार-लेखांतून येत. परंतु चतुर्थ-स्थे-पाटि ही श्रेणी या लेखांत नव्यानेच आली आहे.

ह्या लेखांत सतुली अशा एकाच गांवाचा उल्लेख आला आहे. शिलालेख माणिकपूर (वसई) येथें सांपडला असल्याने तेथून जवळच ईशान्येस ३ मैलांवर वसलेल्या सतिवली या गांवावद्दल हा उल्लेख आहे हें स्पष्ट आहे.

[८३]

वाचनः

- १ ॐ ॥ स्वस्ति [।*] जयश्चाभ्युदयश्च । स(श)कनृपकालातीत (संवत्सरेष्व-
तीतेषु) १ नवत्याधिक
- २ एकादस(श)स(श)तेषु यत्रांकतोपि स(श)कुसंवतु १११९ प्र(वर्त्तमाने)
कार्तिक वदि १० गुरौ
- ३ अस्यां संवत्स(त्स)रमासपक्षदिवसपूर्वायां तिथौ अद्येह समाधि(गत)
(पंच) महास(श)ब्दमहा-
- ४ सामंताधिपति तगरपुरपरमे(श्वर) स्त्री(श्री)सेलहारनरेंद्र जीमूतवा(हना-
न्वयप्र)सूत सुवर्णगरुड-
- ५ ध्वजाभिमानमहोदधिः त्यागजगक्षपक्षपडाचार्य (निः)सं(शं)कलं[के*]
स्व(श्व)र [प्रताप]दिप्तिमार्त्त-
- ६ ण्ड + + + + + + + ४ पश्चिमसमुद्राधिपति शरणागतवज्रपंजर
(इ)त्यादि सम-
- ७ (स्तराजावलि) विराजित महाराजाधिराज कोंकणचक्रवर्त्ति श्रीमदपरा-
दित्य[देव]कल्या-
- ८ णविजयराज्ये । तथैत्प्रसादात् समस्तराज्यमंडलचिंताभारं समुद्रहति
महामात्य श्री-

१. मूल दगडावरून.

२. खुणेनें दर्शविला आहे.

३. दगड फुटल्यामुळे येथील कांहीं अक्षरे पुसट झाली आहेत.

४. येथील मजकूर नीट लागत नाही.

९ लक्ष्मणनायक श्रीकरणे साहामल प्रथमछे^१पाटी द्वितीयछेपाटी
तृती(य)-

१० (छे)पाटी चतुर्थछेपाटी इत्यादि श्रीकरणे सत्ये तस्मिनु(न्)काले प्रव-
र्त्तमाने स ।^२

११ तुली ग्रामशासनं समभिलिख(ख्य)ते ज(य)था । श्रीजोधुनायक प्रभु ब्रा
(ब्रा)ह्मण + + + +^३

१२ + + × ×^४ नायक × × × × × × ×^२ सवृणकाष्टोदका(को)पेतं
पृ(पु)र्व्वदत्त देवदा-

१३ यविवर्जितं + ×^४ क्षेत्रं श्रीसोमेश्वरदेवपूजनयाजिकश्रीवेदांग
रासिका-

१४ य[अं*] जलि(?) पूर्व्वकं प्रदत्तः । बहुभिर्व्वसुधा भुक्ता राजभिः सगरा-
दिभिः । ज(य)स्य ज(य)-

१५ स्य ज(य)दाभूमिस्तस्य तस्य तदा फलं(लम्) । लुप्यति लोपायन्ति
वा ।^५ तस्य मातरं गर्दभे-

१६ न ज्ञविजे । उनाक्षरं(र)मधिकाक्षरं वा तत्सर्व्वं प्रमाणमिति ॥ मंगलं
महाश्रीः ॥ छ छ ॥

१. इतर ठिकाणी 'स्छे' किंवा 'स्ये पांटी' असें रूप येतें.

२. हा शब्द पुढच्या ओळीत पुरा झाला याचा निदर्शक दण्ड.

३. दगड फुटल्यामुळे येथील कांहीं अक्षरे पुसट झाली आहेत.

४. येथे क्षेत्राचें नांव असावें.

५. दण्ड अनवश्यक.

[८५]

[८] दिवे-आगर येथील एक शिलालेख

शके ११७६

प्रस्तुत शिलालेख दिवे-आगर (संस्थान मुरुड-जंजिरा) येथील श्री. यशवंतराव जोशी यांच्या वाडीत खणत असतां सांपडलेल्या एका दगडावर कोरलेला आहे. ह्या लेखाची माहिती मला माझे मित्र श्री. शां. वि. अवळसकर, दिव्याचे रहिवासी, यांनी दिली; व त्यांचेच मदतीमुळे दिवे-आगरांतील आणखी ४ शिलालेख उपलब्ध झाले, याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

प्रस्तुत लेख ज्या शिलेवर कोरला आहे ती साधारण पिवळटसर रंगाची असून तिची लांबी रुंदी ३॥ फूट $\times$ १॥ फूट अशी आहे. या शिलेच्या वरचा भाग निमुळता असून त्याला कळसाचा आकार दिलेला आहे. त्याचे खाली आणखी थोडी जागा मोकळी सोडून त्यावर चंद्रसूर्याची चित्रे काढली आहेत. त्याखाली १॥ फूट $\times$ १० इंच अशा मोकळ्या जागेवर प्रस्तुत शिलालेखाच्या ९ ओळी कोरलेल्या आहेत. लेखाखाली दुसऱ्या चौकोनांत गडगेगाळाचे चित्र कोरले आहे. लेख व चित्रे मऊसर अशा दगडावर कोरलेली असल्यामुळे बरीच अस्पष्ट झाली आहेत. लेखाची लिपि देवनागरी असून तिच्या अक्षरवटिकेविषयी विशेष सांगण्यासारखे काहीं नाही.

या लेखांत शके ११७६ मध्ये महामंडलेश्वराधिपति श्रीअनंतदेव हा राजा राज्य करीत असतां श्रीराम नांवाच्या त्याच्या मांडलिकाने दिपक ग्रामांतील एक वाटिका गणपति नायकास दान दिल्याचे सांगितले आहे.

कालाचा संपूर्ण उल्लेख ओळ १-२ मध्ये शकु संवतु ११७६ आनंद संवत्सरे आषाढ वद्य ८ असा सांगितला असून त्यादिवशी इंग्रजी कालगणने-प्रमाणे तारीख २४ जून १२५४ इसवी अशी येते. प्रस्तुत दिवशी अष्टमीचा क्षय असून बहुधा त्यापुढचा दिवस येथे अभिप्रेत असावा असे वाटते. परंतु मूळ लेखांत वार दिला नसल्यामुळे जास्त पडताळा पहातां येत नाही.

प्रस्तुत लेखांत अनंतदेवास महामंडलेश्वराधिपति येवढेच बिरुद लावले आहे. त्यावरून तो एखाद्या सार्वभौम राजाचा मांडलिक असावा

असें दिसतें. त्याचा अधिकारी राम मंडलिक याची दीपकग्रामावर (म्हणजेच हल्लीं दिवे-आगर) सत्ता होती असें लेखांत म्हटलें आहे.

या लेखांत अनंतदेवाचें कुलनाम दिलेलें नसलें तरी लेख कोरण्याच्या पद्धतिवरून तो शिलाहार वंशीय राजा असावा असें वाटतें. हा लेख ज्या कालखंडांतील आहे त्या कालखंडाचा पुष्कळसा इतिहास अजून अज्ञात आहे. इ. सनाच्या बाराव्या शतकाच्या प्रारंभी ठाणें व कोंकण या भागावर शिलाहार घराण्याचें राज्य चालू होतें. शिलाहार केशीदेव याचा एक शिलालेख शके ११६२ मधील कल्याणजवळच्या चौधारपाडा ह्या गांवीं सांपडलेला आहे.^१ यानंतरच्या आठ वर्षांच्या कालांतील एकही शिलालेख उपलब्ध नाही. सुमारे ८-९ वर्षांनंतर शिलाहार सोमेश्वर यांचे दोन लेख शके ११८१ व ११८२ मधील उरणजवळ अनुक्रमे रानवड व चांजें या गांवीं सांपडले आहेत.^२ शिलाहार केशीदेव व सोमेश्वर यांचें परस्परांशीं काय नातें होतें हें माहित नाही. परंतु प्रस्तुत लेखांचा काल वर सांगितलेल्या ८-९ वर्षांच्या मधील कालखंडांत येत असल्यामुळे त्यांत उल्लेख केलेला अनंतदेव केशीदेवानंतर व सोमेश्वराचे पूर्वी होवून गेला यांत संदेह नाही. परंतु लेखांत असलेल्या अपुण्या उल्लेखावरून तो शिलाहार वंशीय असेलच असें नेमकें म्हणवत नाही, याचें कारण असें की, कोंकणांतील या प्रदेशावर यादवांचें अफमण वारंवार होत असे व त्यामुळे शिलाहार राजांना आपलें वर्चस्व टिकवून ठेवणें फार कठीण होतें असें दिसतें. यादव सिंघणानें कोंकणांत स्वारी केल्याचें सुप्रसिद्धच

१. यासाठीं माझा “चौधारपाडा येथील शिलाहार केशीदेव यांचा शिलालेख” हा लेख पहा. अँनल्स् ऑफ दी भाण्डारकर ओरि० इन्स्टिट्यूट, भाग २३, पृ. ९८.

२. प्रस्तुत लेख एपिग्राफिया इंडिका, भाग २३, पृ. २७८ ते २८१ यांवर छापलेले आहेत. या दोन्ही लेखांत सोमेश्वराचें कुलनाम आलेलें दिसत नाही. परंतु सोमेश्वराचा एक अप्रसिद्ध शिलालेख शके ११८१ चा मुंबईच्या प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियममध्ये उपलब्ध आहे. (पहा, डॉ. कीलहॉर्नची “दक्षिण हिंदुस्तानांतील लेखांची यादी” नं. ३१४). ह्या लेखांत शिलाहार असें कुलनाम स्पष्ट आहे.

आहे व आंबे येथील खोलेश्वराचे शिलालेखांत^१ सिंघणाविषयी सांगतांना “केशी केशापनोदः” असा जो उल्लेख आहे तो बहुधा शिलाहार केशी विषयीच आहे असें मला वाटते. केशीचा पराभव झाला तरी तद्वंशीयांचें कोंकणांतून समूळ निर्मूलन झालें नाहीं. हें प्रस्तुत लेखांवरून व सोमेश्वराच्या शके ११८१ ते ११८३ पर्यंतच्या उपलब्ध शिलालेखांवरून म्हणतां येतें. कदाचित् असेही असेल कीं, राज्याच्या विस्कळित परिस्थितीचा फायदा घेऊन दुसऱ्या कांहीं लहान लहान संस्थानिकांनीं आपलीं स्वतंत्र राज्ये स्थापिलीं असतील. प्रस्तुत अनंतदेव व त्याचा अधिकारी राम मंडलिक हे अशाच लहान राजांपैकींही असूं शकतील. असें वाटण्याचें दुसरें कारण असें आहे कीं, शिलाहार सोमेश्वर यांचा यादव महादेव यानें लढाईत पराभव करून त्याला समुद्रांत बुडविलें^२ ही गोष्ट सुप्रसिद्ध असतां, शके ११८८ मध्ये खोदलेला जैतुंगीदेव नांवाच्या राजाचा एक अंकित लेख वसईजवळ सांडोर या गांवीं सांपडला आहे.^३ ह्या लेखांतही

४. ग. ह. खरे, “दक्षिणच्या मध्ययुगीन इतिहासाची साधनें, खण्ड १ ला,” आंबे शिलालेख (नं. २ व ३), ओळ ४.

५. कोंकणचा अधिपति सोमेश्वर याच्या पराभवाचा उल्लेख हेमाद्रिच्या व्रतखंडात आढळतो. (माण्डारकर, अर्ली हिस्टरी ऑफ दि डेक्कन, पृ. १७१) पैठण (इंडियन अन्टिक्वेरी, भाग १४, पृ. ३१४) व पुरुषोत्तमपुरी (एपि. इंडिका, भाग २५, पृ. १९९) या ताम्रपटांवरून त्याला पुष्टी मिळते; लीळाचरीत्र, (भाग २, पृ. ४९), ह्या महानुभावीय वाङ्मय ग्रंथात देखील महादेवाच्या ठाणें येथील स्वारीचा उल्लेख आला आहे. सोमेश्वराचे लेख ११८३ पर्यंतचे सांपडतात. यावरून ८३ नंतर थोड्याच वर्षांत ही स्वारी झाली असावी असा तर्क आहे.

६. हा लेख एपि. इंडिका, भाग २६, पृ. १२७ मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. तेथें तो कोठें सांपडला हे सांगितलेले नाहीं. परंतु बॉम्बे गॅझेटियर, भाग १४, पृ. ४०२ वरील उल्लेखावरून प्रस्तुत लेख सांडोर या गांवात सांपडला हें निर्विवाद आहे. तारखेशिवाय बाकीच्या लेखाचा बहुतेक सारांश गॅझेटियरमध्ये आला आहे व लेखाच्या ठशावरून ओळ १० मध्ये गांवाचा निर्देश सांडोर असा स्पष्ट दिसतो. एपि. इंडिका मधील लेखांत ‘शेपपर’ असें ग्रामनाम दिलें तें अर्थात् चूक आहे.

दिवे-आगर लेखांतल्याप्रमाणें जैतुगीचें कुलनाम दिलें नाहीं. शिलाहार व यादवकालीन लेख कोरण्याची पद्धति बहुधा एकसारखीच असल्यामुळें कुलनाम न देतां नुसतें मोघम राजपुरुषांच्या नांवांन कोरलेले कित्येक लेख सांपडतात व हे लेख कोणत्या वंशातील राजांचे असावेत यासाठीं पुष्कळसें तर्का-वरच अवलंबून रहावें लागतें. वर सांगितलेला जैतुगीचा व प्रस्तुतचा असे दोन्हीही शिलालेख यादवकालीन धामधुमीनंतर कोरले गेले असल्यामुळें कदाचित् ते स्वतंत्र मांडलिक राजे आहेत असें मानण्यासही जागा रहाते. शके ११९४ नंतर मात्र यादवांनीं आपलें राज्य कोंकणांत कायमचें प्रस्थापित केल्यामुळें तेथील अधिकाऱ्यांचीं नांवां ताप्रपट शिलालेखांतून वारंवार येतात.

खुद्द कोंकणांतून (ठाणें जिल्हा वगळून) शिलाहारांचे अंकित लेख फारच थोडे प्रसिद्ध झाले आहेत. व नवीन प्रदेशांतील म्हणूनही या लेखास महत्त्व आहेच.

वाचन^१

- १ स्वस्ति शकु संवतु ११७६ आनंद संवत्सरे ।^२ आषाढ वदी
- २ ८ दिने अद्येह^२ समस्तराजावलीविराजित महामंड-
- ३ ले^२ श्वराधिपति श्रीमदनंतदेव^२ कल्याणविज-
- ४ यराज्ये^२ तत्प्रसादात(त्) श्री राम मंडलीकेन^२ प्रभु-
- ५ ज्यमान श्री दीपक ग्रामे^२ त्रिति पश्चिमेयात्मदि^३
- ६ का ताषा पु ? र्वे^३ व दक्षिणतः श्रीधरस वृत्ति
- ७ उत्तरतः । एवं सर्व सीमा समन्विता वाटिका श्री
- ८ राम मंडलीकेन^३ गणपति नायकाय हस्तो^३-
- ९ दकेन + + + +^४ वृत्ति + + प्रदत्ता । मंगलं महा-
- १० श्रीः

१. मूळ दगडावरून व ठशांचे सहाय्यानें.

२. पृष्ठमात्रा बापरली आहे.

३. येथील अक्षरें फारच पुसट झालीं आहेत.

४. येथें वृत्तीचें नांव असावें. तें नीट वाचतां येत नाहीं.

[८९]

[१] नेऊरगांव येथील यादव रामचंद्रदेव यांचा शिलालेख शके १२००

उपलब्धि:—प्रस्तुत शिलालेख निजामहद्दीत औरंगाबाद जिल्ह्यांत गोदावरी नदीचे कांठी वसलेल्या नेऊरगांव ह्या ठिकाणी, गांवाबाहेर संकटे-श्वर देवळाचे बाजूस कट्यास टेकून ठेवलेला आहे. साधारण ३॥ फूट लांब व २॥ फूट रुंद अशा एका मोठ्या शिलेवर तो कोरलेला आढळतो. पूर्वी कोरतेवेळीं ही शिला याहूनही अधिक मोठी असावी कारण ह्या लेखाचे पुष्कळसे लहान लहान तुकडे आजूबाजूच्या देवालयांच्या बांधकामांत पुरलेले आढळून येतात. पांच वर्षांपूर्वी या लेखाचा ठसा प्रथम मी घेतला त्यावेळीं या लेखाच्या सर्वांत मोठ्या तुकड्यावर कालोलेख व दान देणाराचें नांव अशा दोन्ही महत्त्वाच्या गोष्टी आढळून न आल्यामुळे तो प्रसिद्ध करण्याजोगा नाही असें ठरवित होतों. परंतु सुदैवानें तेथेंच गांवा-जवळ श्री. वापट नांवाचें एक इसम संन्यस्तवृत्तीनें रहात होते त्यांनीं या लेखाचा उरलेला एक मोठा भाग जवळच्या एका देऊळवजा समाधीच्या छताचे बांधकामांत घातला गेला आहे असें सांगितलें. त्यांनीं व मी मोठ्या प्रयासानें छतांवर चढून तो तुकडा धुवून साफ केला व त्यांतील वाचतां आला तेवढा भाग लिहून घेतला. ह्या अवशिष्ट तुकड्यावर दात्याचें नांव व कालोलेख स्पष्ट मिळाल्यामुळेच या लेखाचें संपादन येथें केलें जात आहे. छतास लावलेल्या ह्या तुकड्यावर सुमारे २५ ओळी अर्धवट उरल्या आहेत व अवघड जागीं रोवून ठेवल्यामुळे त्यांचा ठसा घेतां येणें शक्य नाही. त्यांचे वाचन नजरेनें जेवढें करतां आलें तेवढेंच येथें देतो. दुसऱ्या फुटून गेल्यामुळे त्रिकोणाकृती झालेल्या मोठ्या तुकड्यावर ४५ ओळी कोरलेल्या आहेत. दोन्ही ठिकाणचे लेख व्यवस्थित कोरलेले व चांगल्या स्थितीत संरक्षिले गेले आहेत. परंतु एक दोन ठिकाणीं चुन्यांत मढ-विल्यामुळे भाग १ ओळी १४-१८ व दुसऱ्या भागांतील ओळ ३६-३७ मध्ये फलश्रुतीचे श्लोकांपैकीं एक श्लोक असा भाग वाचतां न येण्यासारख्या स्थितीत आहे. ठसा घेण्याचे कामीं श्री. एन्. डी. पेंडसे यांची ही मदत झाली.

लिपि व अक्षरवाटिका:—लेखाची लिपि नागरी असून त्यांतील अक्षरांचे वळणाविषयी विशेष सांगण्यासारखे कांहीं नाहीं. तथापि ओळ २४ मधील ऋचें रूप लक्षांत घेण्यासारखे आहे.

कालोल्लेख:—या लेखांत कालाचा उल्लेख शके १२०० प्रमा-
थिनी संवत्सर कार्तिक शुद्ध एकादशी असा येतो. त्यादिवशी इंग्रजी
तारीख १७ ऑक्टोबर १२७९ इ. अशी येते.^१

स्थलनिश्चय:—प्रस्तुत लेखांत पुढील स्थलनामों आली आहेत.

(१) सेउणदेश, (२) निधिवास खंपणक, (३) बिल्वग्राम,
(४) पिप्प (लग्नग्राम), (५) सुरिणगाऊ, (६) निद्वार्से, (७) ईडल-
गाऊ, (८) पुनादेगाऊ, (९) पाचेगाऊ, (१०) टाकली, (११)
डोमेगाऊ, (१२) घोघरग्राम.

यांपैकी पहिलें प्रदेशवाचक नांव यादवांचे ताब्यांत असलेले
खानदेश व औरंगाबाद हे जिल्हे, तसेंच अहमदनगर जिल्ह्याचा कांहीं भाग
यांस उद्देशून आहे, हें सुप्रसिद्धच आहे. स्थळाचा दुसरा उल्लेख नुपुरग्राम
हा शिलालेख सांपडला त्या नेऊरगांवास उद्देशून आहे यांत शंका नाहीं.
हें गांव निधिवास खंपणकांत होतें. यादव रामचंद्राच्या शके ११९३ मधील
पैठण ताम्रपटांत याच गांवाचा उल्लेख नेऊरगाऊ असा आला आहे.

१. पिल्ले, इंडियन एफिमिरीज, भाग ४, पृ. १६१.

२. पहा इंडियन अँटिकेरी, भाग १४, पृ. ३१४; पैठण ताम्रपटांतील
गांवें पूर्वी डॉ. फ्लीट यांनी शोधण्याचा प्रयत्न केला होता. इंडियन अँटिकेरी,
भाग ३०, पृ. ५१७-१८; महामहोपाध्याय प्रो. वा. वि. मिराशी यांनी “ एका
यादव ताम्रपटांतील गांवाचा शोध ” या लेखांत भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक,
वर्ष २१, पृ. १२-१४ वर ती अधिक विस्तृतपणें दिली आहेत. त्यांना ह्या
ताम्रपटांत आलेल्या बारांपैकी आठ गांवें सांपडलीं. प्रस्तुत लेखांतील गांवासाठीं
सर्व्हे ऑफ इन्डियाचे १९२५ मध्ये छापलेले सूक्ष्म नकाशे पहात असतां मला
उपरिनिर्दिष्ट ताम्रपटांतील आणखी तीन गांवें शीट ४७ आय । १४ यांत सांपडलीं
तीं अशीं:—वादाठाण (बादाठाण) हें अग्रहारातील प्रमुख गांव हल्लीं गोदावरीचे
उत्तरतीरावर नेऊरगांवचे पश्चिमेस बाजाठाण म्हणून विद्यमान आहे. देउगांव
(दीप पुढें चालू)

[९१]

निधिवास^२ खंणक हें विभागाचें प्रमुख गांव हल्लींच्या नेवाशास उद्देशून आहे. नकाशांत नेवासें नेऊरगांवाचे जवळजवळ दक्षिणेस प्रवरानदीचे उत्तर तीरावर सुमारे ६ मैलांवर दिसते. प्रवरेच्या दोन्ही तीरांवर वसलेल्या ह्या गांवाचे खुर्द व बुदुक असे दोन भाग आहेत, त्यांपैकी नेवासें बुदुक हेंच ठिकाण येथें अभिप्रेत आहे. अग्रहाराच्या सीमा सांगताना याच गांवाचा उल्लेख निद्रासैं असा आला आहे. तो अर्थात् हल्लींच्या नेवासें ह्या नांवास अधिक जवळचा आहे. अग्रहाराचे पूर्वेस सुरिणगांऊ म्हणून जें गांव

हें ताम्रपटांत सांगितलेल्या दिशेने २ मैलांवर देवगांव म्हणून हल्लीं ओळखलें जातें. नेऊरगांव हें तर प्रस्तुत शिलालेख सांपडला तेंच होय. अशा रितीने पैठण ताम्रपटांत उल्लेखिलेल्या बारा गांवांपैकीं अकरा गांवें आतां ओळखतां येतात.

महानुभावीय वाङ्मयांत देखील ह्या गांवांचा उल्लेख येतो. लीळाचरित्र, उत्तरार्ध, लीळा १०६, यांत नेवाशाहून “एकि वाट देइगांवासि जाए” असें म्हटलें आहे.

स्मृतिस्थळ, स्मृति ५, यांत पेहेरासंगमा नेऊरगांवींहुनि छिन्नपापासि आले असा उल्लेख येतो.

” स्मृति ७, यांत बादाठानि देगांवीं भिक्षा करीति.

स्मृतिस्थळ, संपादक : वा. ना. देशपांडे, पृ. ५.

याच ताम्रपटांत उल्लेखिलेलीं दुसरीं गांवें नागमठाण व खातेगांव यांचा उल्लेख, लीळाचरित्र, पूर्वार्ध (संपादक ह. ना. नेने) भाग २, पृ. ६०-६१ वर पुढीलप्रमाणें येतो.

जूना नागमठाणीं वसतिः नागमठाणीं सोधुः जूना नागमठाणीं आदीर्थीः

खातेगांवीं आदीर्थीं वसतिः नामाचा उपाहारू ॥ ६ ॥

२. तत्कालीन महानुभावीय वाङ्मयांत नेवाशास, निधिवास असें म्हटलेलें आढळतें. पहा, ह. ना. नेने, “तेराव्या शतकांतील नेवासें” हा लेख; भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष १९, पृ. ५३-५६.

३. पैठण ताम्रपटांत वैद्यघोषरगांव या नांवाचें जे गांव उल्लेखिलेलें आहे तें नेऊरगांवाचे उत्तरेस सात मैलांवर आहे,

दिलें आहे तें नेऊरगांवच्या पैलतीरावर गोदावरी नदीचे कांठी वसलेलें हल्लीचें सुरेगांव हें होय.

दक्षिणेस वसलेल्या ईडलगांवाचा हल्ली तपास लागत नाही. परंतु त्याच दिशेने वसलेली पुनादेगाऊ आणि पाचेगाऊ हीं दोन्ही गांवे नेऊरगांवचे दक्षिणेस ६ मैलावर एकपेकांपासून थोड्या अंतरावर प्रवरेच्या उत्तरतीरी पुनदगांव व पाचेगांव ह्या नांवांने अद्यापि विद्यमान आहेत. अग्रहाराच्या पश्चिमेस टाकली डोमेगाऊ अशी गांवें दिली आहेत. टाकली हें गांव सध्यां टाकळी भान ह्या नांवांने ओळखलें जातें. हें नेऊरगांवापासून ६ मैलांवर पश्चिमेस आहे. डोमेगांव हें स्थळ मी वापरलेल्या नकाशांत आढळलें नाहीं. पण भान टाकळीपासून उत्तरेस १ मैलावर हें गांव असल्याचें महानुभाव पंथातील लोकांकडे चौकशी करतां कळतें. पंथामधील लोक अजून या स्थळीं तेथील राजमठाचे दर्शनास जातात. महानुभाव वाङ्मयांत या स्थळाचा उल्लेख वारंवार येतो. यानंतर उल्लेखिलें घोघरगाऊ हें स्थळ गोदावरीनदीचे दक्षिणतीरावर वसलेलें घोघरगांव होय. डोमेगांव हें गांव घोघरगांव व टाकळी यांचे दरम्यान वसलेलें आहे.

अग्रहारांत ज्या दोन खेड्यांचा समावेश केला तीं बिल्वग्राम व पिप्प(ल ग्राम) हीं गांवे नेऊरगांवापासून दक्षिणेस अनुक्रमे १ व ४ मैलांवर असलेलीं बेलपांदरी व बेलपिंपळगांव हीं होत.

अग्रहाराच्या सीमा लक्षांत घेतां गोदावरी व प्रवरा ह्या दोन नद्यांचे मधील प्रदेश या अग्रहारांत सामील होता असें दिसून येतें. हीं सर्व गांवे सर्व्हे ऑफ इंडिया शीट ४७ I १४ या नकाशांत सांपडतात. महानुभाव पंथाचा संस्थापक श्री चक्रधर यांचा संचार याच प्रदेशांत असल्यामुळे या प्रदेशांतिल ग्रामनांमे तत्पंथीयांच्या वाङ्मयांत अनेकवेळां येतात.

प्रस्तुत लेखांतील गांवे महानुभाव वाङ्मयांत आली आहेत तीं अशीं:—

सुरेगांव: (१) लीळाचरित्र, भाग २, पृष्ठ ६०.

(२) दृष्टांतपाठ, यांतील १७ वा दृष्टांत सुरेगांव येथें झाला असें म्हटलें आहे.

(३) स्मृतिस्थळ, स्मृति ६९ यांत सुरेगांवाचा उल्लेख आहे.

[९३]

टाकळी: (१) केशीराजवास, रत्नमाळास्तोत्र, “विहृत्यैवं
ततो राजटक्कळी समगात् परः ॥ ५७१ ॥
भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष १९,
पृष्ठ ५३ वरून

डोमेगांव: (१) दृष्टांतपाठ यांतील १३, १६, २७, २९,
४३, ४८, ५२, ५३, ६०, ६५, ७३,
८६ व ९५ हे दृष्टांत डोमेगांवास असते
वेळीं झाले.

(२) लीळाचरित्र, पूर्वार्ध, (संपादक नेने) भाग २,
पृ. ४८ व ६१.

(३) लीळाचरित्र, उत्तरार्ध, लीळा १०६, १११ व
४७१ यांत म्हाइंभटाची भेट डोमेग्रामास झाली
असें म्हटले आहे. व १७१, भा. इ. सं. मं.
त्रैमासिक, वर्ष १९, पृ. ५३.

(४) स्थानपोथी, (मुनिव्यास कुमाराम्नाय) भा. इ.
सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष १९, पृ. ५३.

(५) स्मृतिस्थळ, स्मृति ५ व ६ यांत डोमेगांवाचा
उल्लेख येतो.

१. हे उल्लेख शोधून झाल्यावर श्री. ह. ना. नेने यांनी डोमेग्रामचा उल्लेख
“रत्नमाळास्तोत्रांत” व्रजन् स डोंचाहपुरं परेशः प्राहानुयातं द्विजमिन्द सञ्जम् ।
असा येतो. तसेच पूजावसर (भावे, महाराष्ट्र सारस्वत आवृत्ति तिसरी, भाग
१, पृ. ९६.) यांतही ह्या गांवांचा उल्लेख येतो अशी माहिती आस्थापूर्वक कळ-
विली याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. पूजावसरांतील उल्लेख असा आहे:

नित्यदीनी लीळा: डोवेग्रामीं बोलेती: ।

डोवेग्रामीं तीनि मनु: अंकु पूर्वाभिमुखः

अंकु उत्तराभिमुखः अंकु दक्षीणाभिमुखः

तीअे दक्षीणाभिमुखे राजमठी: सर्वज्ञास भवस्थानु:

- (६) अन्वयस्थळ, “ ङेंवेग्रामीचे तिन्ही पुजावसर अन्वयी लाविले ” भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष १७, पृ. ५८.
- (७) आचारस्थळ, त्यागप्रकरण, सूत्र १३. (संपादक नेने) पृ. २७.
- घोघरगाज (१) लीळाचरित्र, पूर्वार्ध, लीळा ३७ (संपादक नेने) भाग १, पृ. २७; भाग २, पृ. ४८; भाग ३, पृ. २१.
- (२) दृष्टांतपाठ, यांतील दृष्टांत ८.
- (३) आचारस्थळ, त्यागप्रकरण, सूत्र १३ (नेने संपादित प्रत) पृ. २७.
- (४) रत्नमाळा स्तोत्र, श्लोक ५७२, भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक, वर्ष १९, पृ. ५३.

सार व चर्चा:—प्रस्तुत लेखाचें संपूर्ण वाचन उपलब्ध झालेलें नसलें तरी ज्या कारणांसाठीं लेख कोरविला गेला ती बहुतेक सर्व माहिती मला वाचतां आलेल्या भागांत आली आहे. ह्या लेखाच्या दोन तुकड्यांपैकीं सुमारे २३ ओळींचा मोठा तुकडा संकटेश्वराच्या देवळाजवळील घुमटीत आहे, व अवघड जागीं पुरल्यामुळें त्यांचें वाचन नीटसें करतां येत नाही. तथापि त्यांत आलेल्या मजकुरावरून त्यांत आलेल्या यादव राजकुलप्रशस्तिमधील बहुतेक सर्व श्लोक पैठण व पुरुषोत्तमपुरी ह्या ताम्रपटांतील नृपवर्णनाशी तंतोतंत जुळते आहेत. यावरून ह्या तिन्हीही लेखांस एकच मसुदा वापरण्यांत आलेला दिसतो.

या लेखांत अवशिष्ट राहिलेल्या भागावरून यादव रामचंद्रानें शके १२०० मधील कार्तिक शुद्ध एकादशीच्या निमित्तानें सेउणदेशांतील निधिव्वास खंपणकांत (प्रदेश वाचक शब्द) अंतर्भूत होणाऱ्या बिल्वग्राम व पिप्प (लग्नग्राम) ह्या दोन गांवांच्या सीमेंत त्यांतील खेटकांचा समावेश करून तो अग्रहार आपल्या कुलगुरुच्या आज्ञेनुसार तो ब्राह्मणांस दान केला येवढीच माहिती मिळण्यासारखी आहे. हें दान करण्याचे वेळीं राजाचा

[९५]

मुकाम बहुधा नुपुरग्राम म्हणजे हल्लीचें नेऊरगांव येथें असावा. यादव रामचंद्र व त्याचे पूर्वज ह्यांबद्दलची माहिती बहुधा इतरत्र येते तशीच येथें आली आहे. त्यानें दान केलेल्या वृत्ती धारण करणाऱ्या ब्राह्मणांची नांवे त्यांच्या गोत्रासहित पुढें दिली आहेत. तीं तत्कालीन समाजाचा अभ्यास करणारास उद्बोधक वाटतील. या वृत्तीवंतात चांगुबाई हें एका स्त्रीचें नांव दुसऱ्या भागांतील ओळ १७ मध्ये आलें आहे, हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. रेद्धदेव, एकदेव, आपदेव, अजिदेव, मजिदेव, रेयो, धंजो, अरुहदेव, सादुगी, म्हालु हीं नांवे हळुहळु प्रचारातून जात चालली आहेत. लेखांत हीं नांवे ८७ आहेत असें सांगितलें असले तरी एकदोन नांवे लेख फुटल्यामुळें नाहीशीं झालीं आहेत. दु. भाग. ओळ २२ मधील अर्जुनमिश्र वगैरे नांवे उत्तर हिंदुस्तानांतून आलेल्या ब्राह्मणांचीं वाटतात.

भाग. २ ओळ २०-२१ मध्ये “ प्रातःस्नानीयान् ब्राह्मणानामग्नि-ष्टिका ” असा उल्लेख आला आहे तो लक्ष्यांत ठेवण्यासारखा आहे. अशाच तऱ्हेचा उल्लेख पुरुषोत्तमपुरी ताम्रपटांत देखील येतो.

प्रस्तुत लेखांत दान केलेल्या अग्रहाराच्या चतुःसीमा सविस्तर दिल्या आहेत त्यांची चर्चा वर स्थलनिश्चय करतांना केली आहे.

या लेखाचा शेवट बऱ्याचशा दानस्तुति व आशीर्वचनपर श्लोकांनीं होतो. हा लेख अरुवार लघुमिदेवांनीं लिहिला असें लेखाचें शेवटीं म्हटलें आहे. अरुवार याचा द्राविड भाषेतील अर्थ “ पंडित ” असा आहे.

लेखाचे पुढें वाचन देतानां ते दोन भागांत दगड सांपडले तसे वेगवेगळे दिले आहे. पण संदर्भानुसार पहिल्या भागांतील २०-२१-२२ या ओळींच्या पुढें दुसऱ्या भागांतील ८-९-१० या ओळी वाचावयाच्या आहेत असें लक्ष्यांत येईल.

कचित ठिकाणीं त्यांतला कांहीं भाग फुटल्यामुळें ओळी नीट जमतातच असें नाही.

१. पुरुषोत्तमपुरी ताम्रपटांतमुद्धां मिश्र, दुवे आणि त्रिवेदी अशीं उत्तर हिंदुस्थानी ब्राह्मणांचीं नांवे येतात. एपि. इंडिका, भाग २५, पृ. २०१.

ब्राह्मणांची नांवें

गोत्र	नांव	गोत्र	नांव
१	नृसिंहदेव	३२	भारद्वाज जगंनाथ
२	विश्वनाथसुत हरिहर	३३	भारद्वाज वामनसुत नारायण
३	वाशिष्ठ विष्णुसुत माहादेव	३४	भारद्वाज मल्लिनाथसुत भानो
४	वैजनाथसुत त्रिविक्रम	३५	काश्यप गोविंदसुत हरि
५	भारद्वाज रेद्धदेवसुत विष्णु	३६	" पद्मनामसुत भानो
६	" श्रीवेदसुत	३७	" महादेवसुत भार्गव
७	" परसुरामसुत जोगदेव	३८	" लोकनाथसुत एकदेव
८	" लक्ष्मीधरसुत रेद्धदेव	३९	वाशिष्ठ विष्णुसुत पुरुषो
९	" लक्ष्मीधरसुत हरि	४०	" रामसुत लक्ष्मीधर
१०	" कृष्णसुत लक्ष्मीधर	४१	" लक्ष्मीधरसुत भास्कर
११	" देव	४२	" वेईदेवसुत रामेश्वर
१२	" लक्ष्मीधरसुता चांगुवाई	४३	मुद्गल विष्णुसुत मार्तंड
१३	पद्मनाभसुत माधव	४४	" ऋषीसुत आपदेव
१४	विष्णुसुत जनार्दन	४५	अगस्त्य नारायणसुत पंचानन
१५	काश्यप मुकुंदगर्भ	४६	वा.कौडिण्य हरिसुत कृष्ण
१६	हरीसुत वशिष्ठ	४७	पार्थश्व जानोसुत राजो
१७	मैत्रेय त्रिविक्रमसुत नरसिंह	४८	कौशिक लोहिभट्टसुत सांवळदेव
१८	भारद्वाज मुकुंदसुत जगंनाथ	४९	हरित विष्णुसुत जोगदेव
१९	भारद्वाज सुल्हण	५०	काश्यप माहादेवसुत काजिदेव
२०	कौडिण्य रामसुत बाईदेव	५१	" नरसिंहसुत चांगदेव
२१	" हरीसुत शारंग	५२	" नरसिंहसुत मजिदेव
२२	गौतम शनेश्वरसुत वासुदेव	५३	" चांगदेवसुत कृष्ण
२३	कृष्णसुत	५४	" लक्ष्मीधरसुत दामोदर
२४	सुत दंडपाणि	५५	" सोमनाथसुत वासुदेव
२५	शांडिल्य लक्ष्मीधरसुत भानुपाठक	५६	वत्स पुरुषोत्तमसुत वासुदेव
२६	गर्ग कृष्णसुत वासुदेव	५७	" हरिसुत गोविंद
२७	मौनभार्गव माधव	५८	" माधवसुत आनंद
२८	कण्व लघुमिदेव	५९	" वासुदेवसुत श्रीधर
२९	भारद्वाज रामेश्वरसुत रेद्धदेव	६०	" माजिदेवसुत गोवर्धन
३०	"	६१	कौशिक मुकुंदसुत कमलासन
३१	भारद्वाज अर्जुनमिश्रसुत अनिरुद्ध	६२	" जसवंतसुत रेयो

[९७]

गौत्र	नांव	गौत्र	नांव
६३ मांडव्य	विष्णुसुत कृष्ण	७६ वत्स	लक्ष्मीधरसुत राम
६४ ”	विष्णुसुत अनंत	७७ मुद्गल	देवधरसुत सादुगी
६५ कौंडिण्य	हरिसुत म्हालु	७८ ”	देवधरसुत कृष्ण
६६ ”	गोविंदसुत माधव	७९ कौशिक	रामसुत श्रीधर
६७ गर्ग	वैजिदेवसुत गोविंद	८० गर्ग	देवधरसुत जनार्दन
६८ लौहित	भानुसुत माधव	८१ कौशिक	कृष्णसुत गंगाधर
६९ भारद्वाज	परशुरामसुत अह्मदेव	८२	कृष्णसुत दिवाकर
७० धृतकौशिक	कृष्णसुत देवधर	८३ गौतम	धनेश्वरसुत महादेव
७१ आंगिरस	पद्मनाभसुत रामभट्ट	८४ पौण्ड्र	वेदसुत पद्मनाभ
७२	गोविंदसुत धंजो	८५ भारद्वाज	
७३ मैत्रेय	सारंगसुत माधव	८६ मैत्रकुसिक	रामसुत जानो
७४ काण्व	म्हलुसुत वामन	८७ ...	
७५ वत्स	कृष्णसुत वैद्यनाथ		

वाचन^१

[वृत्तः—श्लो. १ मालिनी; श्लो. २ व ८ अनुष्टुभ; श्लो. ३ व ५ स्रग्धरा; श्लो. ४ व ७ शार्दूलविक्रीडित; श्लो. ६ उपजाति;]

१ ओं । आदिवराहाय नमः ॥ निरतिशयनिरंतानंदचि(त्स्वस्वरूपः प्रबलविमलसत्त्वस्वीकृतव्यक्तशक्तिः । परमरमणमंगं)

२ मंगलानां निधान दधदधरितसेव्यः सेव्य(तां शार्ङ्गपाणिः [॥१॥*] लक्ष्मीनारायणक्रीडासरःक्षीरसमुद्रजम् । लीलांजुजं विजयते)

३ विधुस्त्रिभुवन श्रिया (ः) [॥२॥*] निःसीमः सोमवंसः (शः) स जयति जगति (प्रोक्षसत्कीर्त्तिवर्धुर्मुक्तारत्नानि तत्राप्यु)

४ रुरुचिररुचो वृष्णयः स्वच्छवृत्ताः (तेष्वप्येकावली सद्गुणघटित तनुः कंठकांतिः कवीनां तस्यामप्येष चिंतामणि-)

१. शिलालेखाचा हा भाग देवळाचे घुमटांत लतावर आहे. वाचन डोळ्यांनी पाहून केले आहे व उरलेला भाग पुरुषोत्तमपुरी ताम्रपटावरून दिला आहे. यांत ओळींतील एक दोन अक्षरें इकडची तिकडे दुसऱ्या ओळीत गेली असण्याचा संभव आहे.

- ५ रुचितरुचिर्नायकः सिंहभूपः [॥३॥*] बल्लालो विजितः पराभवभुवं
(संभावितान्प्राधिपः कक्कलो दलितः क्षणेन)
- ६ गिलितो भंभागिरेरीश्वरः । दुर्गाग्रे विनिबध्य भोजनृपतिर्न्यस्तोर्जुनो
निर्झितः (सिंहेनेति निश्म्य के भुवि भयं भेजुर्न)
- ७ भूमीभुजः [॥४॥*] तत्पुत्रो जैत्रपालः कुलकुमुदविधुर्वारिलक्ष्मीप्रसाद-
प्रासादो (रूपसंपत्सुशमितसुषमाकंदकंदर्पदर्पः)
- ८ यः कर्णः किं दधीचिः किमु किमुत शिविः किं नु जीमूतवाहः
(सत्त्वोद्रेकैकसीमा पुनरभवदिति व्यक्ततर्कै व्यतर्कि [॥५*॥])
- ९ श्रीकृष्णभूपः प्रभविष्णुरस्माद्बभूव भूयः परिभूतवीरः [॥*] पलायमाना-
नवलोक्य (वीरान्यत्कीर्त्तिदंभेन दिशो हसन्ति ॥६॥*)
- १० कृष्णे राजनि लीलया स्वनगरीं वैकुण्ठमालोक्तुं यातेशासदिमां (मही-
मथ महादेवः स तस्यानुजः ।)
- ११ यद्दोःस्तंभविजृम्भमाणवसुधाकस्तूरिकाचित्रकंभ्रांतिं विभ्रदजायत (क्षिति-
भुजां क्षोभाय)
- १२ कौक्षेयकः ॥[७॥*] निमज्जयन्कलाशेषमपि सोमं पयोनिधौ । स्थाना-
चित्रं (महादेव यः)
- १३ कथ्यते जनैः ॥[८॥*].....
- १४-१८ शिलालेखावर चुना लावला असल्यामुल्ले येथील मजकूर वाचतां
आला नाही.
- १९ गणालंकृत श्रीमत्प्रौढप्रतापचक्रवर्त्ती श्रीरामचंद्रदेवेण सप्ताशीति
ब्राह्मणेभ्यः
- २० शकनृपकालातीतसंवत्सरे प्रवर्त्तमाने
- २१ त्सरांतर्गत कार्तिक शुक्ल एकादश्यां सेउणदेशसंबंधमानक
- २२ ल ग्राम स्वप्रविष्ट खेटक स्वसीमसहितां तत्रल...
- २३ यद्युक्तान् श्रीराजपुरुषैरप्यमंगुलिभिर्निर्वेश्य नुपुरग्रामे कुलगुरु(रो)-
राज्ञ्या नुः

[९९]

वाचन' दुसरा भाग

[वृत्ते:—लो. १ ते १६ अनुष्टुभ्]

१

य संब

२

द्य कार्तिक

३

हरिभिः स्व

४

कः संकल्प वर पुण्य सहस्र

५

..... ब्रह्मा

६

जातः धृतान्य + + । स खल्वेवंविधगुण

७

काद्या श्रेयसे एकस्मैदेवाय ब्राह्मणेभ्यो

८

द्वादशशत संख्यांकेष्वतीतेषु प्रमाथीनी संवत्स

९

निधिवास खंपणकांतर्गत बिल्वग्राम पिप्प-

१०

(नि) क्षेपवृक्षजलपाषाणदंडशुल्ककारुकादिसमस्तदण्ड

११

पुरनाम्ना अग्रहारं कृत्वा प्रादात् [।*] तत्क्षेत्रे देवब्राह्मणाः । पितु

१२

त्तिन्यो प्रतिष्ठितः श्रीनृसिंहो देवः तस्मै द्वादश वृत्तयः । तश्च

१३

यत्र सर्व्वनमस्य $\times \times \times$ क्षेत्र + + पुष्पवाटिका निवर्त्तनोपरि लि

१४

विश्वनाथ सुतो हरिहर तस्मै दश वृत्तयः वासिष्ठ विष्णुसुत माहादेवः

१५

वैजनाथसुत त्रिविक्रमः भारद्वाज रेद्वदेवसुत विष्णु इमे बह्वृचाः

श्रीवेदसु(त)-

१६

...पुर्नुरामसुत जोगदेवः लक्ष्मीधरसुत रेद्वदेव लक्ष्मीधरसुत हरि

कृष्णसुत लक्ष्मीधर

१७

...देव लक्ष्मीधरसुता चांगुबाई एते भारद्वाजाः [।*] पद्मनाभसुत

माधवः विष्णुसुत जनार्दन का(श्य)(प)

१८

मुकुंदगर्भ हरिसुत वसिष्ठमैत्रेय त्रिविक्रमसुत नरसिंह एते क(का)ण्वाः

[।*] मुकुंदसुत जगन्नाथ सुल्हण.....

१. शिलालेखाचा हा तुकडा संकटेश्वराचे देवळाबाहेर ठेवलेला आहे.

- १९ एतौ भारद्वाजौ [१*] रामसुत बाईदेव हरिसुत शारंग एतौ कौडिण्यौ
गौतम शनैश्वरसुत वासुदेव कृष्णसुत
- २० सुत दंडपाणि शांडिल्य लक्ष्मीधरसुत भानुपाठक गर्ग कृष्णसुत वासु-
देव एते माध्यंदिनाः [१*] प्रातःस्नानीयान् ब्राह्मणा-
- २१ नामामिष्टिका बह्वृच मौनभार्गव माधव + नेश्वर एते समग्र वृत्ति
संमतिक [१*] कण्व लघुमिदेव रामेश्वर सुत रेद्व-
- २२ (देव) सुत नाथसुत अर्जिनमीश्र (अर्जुनमिश्र) सुत अनिरुद्धमिश्र-
सुत जगन्नाथ वामनसुत नारायण महिनाथसुत भानो एते
भारद्वाजाः [१*] गो-
- २३ विंदसुत हरि पद्मनाथसुत भानो महादेवसुत भार्गव लोकनाथसुत
एकदेव एते काश्यपाः [१*] विष्णुसुत पुरुषो रामसुत लक्ष्मी-
- २४ धर लक्ष्मीधरसुत भास्कर वेईदेवसुत रामेश्वर एते वासिष्ठाः ।
विष्णुसुत मार्तण्ड ऋषिसुत आपदेव एतौ मुद्गल गोत्रिणा-
(णौ) : [१*] आगास्त्य
- २५ नारायणसुत पंचानन वाशिष्ठकौडिन्य(ण्य) हरिसुत कृष्ण पार्थश्व
जानोसुत राजो कौडिन्य लोहिभट्टसुत सांवळदेव हरित वि-
- २६ ण्सुत जोगदेवः एते बह्वृचाः [१*] माहादेवसुत काञ्चिदेव नरसिंह
सुत चांगदेव नरसिंहसुत माञ्चिदेव चांगदेव सुत कृष्ण
लक्ष्मीधर-
- २७ सुत दामोदर सोमनाथसुत वासुदेव एते काश्यपाः [१*] पुरुषोत्तमसुत
वासुदेव हरिसुत गोविंद माधवसुत अनंत वासुदेवसुत श्री-
- २८ (ध)र एते वसा (त्साः) [१*] माञ्चिदेवसुत गोवर्धन मुकुंदसुत
कमलासन जसवंतसुत रेयो एते कौसि(शि)काः [१*] विष्णुसुत
कृष्ण विष्णुसुत अनंत एतौ मां-

[१०१]

- २९ डव्यौ [१*] हरिसुत म्हालु गोविंदसुत माधव एतौ कौहिण्यो(ण्यौ)
[१*] गर्ग वेज्जिदेवसुत गोविंद लौहित भानुसुत माधव
भारद्वाज परसुरामसुत
- ३० अल्हदेव धृतकौसी(शि)क कृष्णसुत देवधर आंगिरस पद्मनाभसुत राम
भट रा × × × गोविंदसुत घंवो मैत्रेय सारंगसुत राम पौत्र
माध(व)
- ३१ म्हालुसुत व(वा)मन एते काण्वाः [१*] कृष्णसुत वैद्यनाथ लक्ष्मीधरसुत
राम एतौ वत्साः [१*] देवधरसुत सादुगी देवधरसुत कृष्ण
एतौ मुद्गल गोत्रौ(त्रिणौ) [१*]
- ३२ कौसि(शि)क्य रामसुत श्रीधर गार्गदे^१वधरसुत जनार्दन कौसि(शि)क
कृष्णसुत गंगाधर कृष्णसुत दिवाकर गौतम धनेश्वरसुत
- ३३ माह(महा)देव पौण्ड्र वेदसुत पद्मनाभ भारद्वाज धरणीधरसुत प्रभाकर
एते माध्यंदिनाः [१*] मैत्रकुसि(शि)क रामसुत जानो एते
भद्रवृत्तिवन्ताद्यतः [१*]
- ३४ पूर्वतः सुरिएगाऊं निद्रासैं [१*] दक्षिणत (:) ईडलगाऊं पुनादेगाऊं
पाचेगाऊं [१*] पश्चिमतः टाकली डोमेगाऊं [१*] उत्तरतः
घोघरग्राम [१*] आचंद्रार्क-
- ३५ मिदं भोज्यमेभिरेषां च वंशजैः वसद्भिरेव भोक्तव्यं न चाधेयं कदा-
चन ।[११॥*]
- ३६ अस्य धर्मस्य संरक्षणे फलमिति स्माहुः प्रांचो महर्षयः [१*] गण्यंते
पांसवोऽभूमेर्गण्यन्ते वृष्टिबिन्दवः न गण्यते विधात्रापि
- ३७ भूमि संरक्षणे फलं(लम्) ।[१२॥*] बहुभिर्वसुधा मुक्ता राजभिः सगरा-
दिभिः यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य (तस्य) तदा फलं (लम्),
।[१३॥*] सिंहासनं तथा च्छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।[१] भूमि-
दानस्य पु[ष्पा]णि फलं स्वर्गस्तथैव च ।[१४॥*]

- ३८ आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा दिवि मानवाः [१*] ये प्रयच्छन्ति वसधां
ब्राह्मणायाहिताग्नये [॥५॥*].....
- ३९ भूमि साधुभ्यो...चद्रमाश्रित्य [१*] अत एवोक्तं रामचंद्रः [१] सामान्योयं
धर्मसेतुर्नृपाणां काले काले पालनीयो भवद्भिः । सर्वानेतां
भारविनः पार्थिवेन्द्रां
- ४० भूयो भूयो याचते रामभद्रः ॥[६॥*] मद्रंशजाः परमहीपति वंशजा
वा पापादपेतमनसो भुवि भाविभूपाः । ये पालयन्ति मम
धर्ममिमं समग्रं तेभ्यो म-
- ४१ या विरचितोऽजलिरेष मुर्ध्नि ॥[७॥*] नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति
राज्ञः समो गुरुः नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो
निधिः ॥[८॥*] अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा यज्ञैः
- ४२ सदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्रुते । [१९॥*] अपहरतः
समर्थस्याप्युपेक्षकस्य त्वेव विपरीतं फलमाहुः ॥ गामेकां
रत्निकामेकां भूमेरप्यमेकमंगुलं । हरन्न-
- ४३ रकमाप्नोति यावदाभूतं संप्लवं ॥[१०॥*] दाता दशानुगृह्णाति दश
हन्ति तथाक्षिपन् [१*] पूर्वदत्तां हरन्भूमिं नरकायोपगच्छति ।
[११॥*] न ददाति प्रतिश्रुतं दत्तांवा हरते तु यः तौ च द्वौ
- ४४ वारुणैः पाशैस्तप्यन्ते मृत्युशासनात् ॥[१२॥*] विंध्यादवीध्वतोयासु शष्क
कोटरवासिनः कृष्णसर्पः प्रजायन्ते ब्रह्मभम्यापहारकाः ॥
[१३॥*] पतन्त्य णि रुदतां
- ४५ दीनानामवसीदताम् । ब्राह्मणानां हि ते क्षेत्रे प्रन्ति त्रैपुरुषं कुलं ॥[१४॥*]
स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुंधरां षष्टिर्वर्ष सहस्राणि
स्व विष्टायां जायते कृमिः । [१५॥*]...
- ४६ ...व परायणं दानं च तु मनुष्याणां दानं को सौह्यमनुत्तमं दानं काम-
फलानि.....[॥१६॥*] राजसे-
- ४७ वकानां वसतिप्रयाणदंडौ न स्तः [१] आरुआर लघुभिदेवेन लिषि(खि)
तम् [१] मंगलं महाश्रीः [१*]

[१०३]

[१०] कालवार येथील यादव शिलालेख

श. १२१०

उपलब्धि:—ठाणें जिल्ह्यांत भिवंडीपासून ३ मैल पूर्वेस कालवार गांवाचें एक लहानसें खेडेगांव आहे. या गांवाच्या पूर्व बाजूस २।३ फर्ला-गावर एका शेताच्या कडेस पुढें सांगितलेला लेख कोरलेली २ फूट ८ इंच x १० इंच या लांबी रुंदीची एक शिला अर्धवट गाडल्या गेलेल्या स्थितीत पडलेली सांपडली. तिच्यावर लेखाच्या २६ ओळी असून लेखाचा ठसा घेतेवेळीं त्यांतील सर्व अर्ध्याअधिक मातीत बुजून गेलेल्या होत्या. ठसा घेण्यासाठीं संबंध दगड उकरून काढावा लागला. व माझ्या विनंतीवरून मजबरोवर आलेल्या गांवकऱ्यांनीं प्रस्तुत शिला गांवांतील मास्तीचे देवळांत नेऊन ठेवली व ती आतां तेथें संरक्षित आहे.

प्रस्तुत लेखाचा 'कालवार गांवीं यादव रामचंद्राचे वेळचा शके १२१० मधील एक शिलालेख आहे' येवढाच सारांश बॉम्बे गॅझेट-यर, भाग १४, पृ. ३९६ वर आला आहे. लेखाचा दगड घाण झाला असल्यामुळे बऱ्याच ठिकाणीं दुर्बोध झाला आहे. परंतु शक्य होतें तेवढें वाचन येथें पहिल्यानेच प्रसिद्ध केलें जात आहे.

लेखाची लिपि देवनागरी असून भाषा संस्कृत व जुनी मराठी यांचे मिश्रणयुक्त आहे. 'तंवरे' कोणुहुवि, लाखाचितां, जादवराभिणं, निरंतर विजैआ होउ, हीं जुनी मराठी रूपे व शब्द-प्रयोग लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहेत. सावर (ओळ २२) म्हणजे सत्ता संपत्ति वगैरे मिळणें असा अर्थ शब्दकोशांत दिला आहे.

या लेखाचा काल पहिल्या दोन ओळींत शक १२१० सर्वधारी संवत्सर माघ शुद्ध २ मंगळवार असा सांगितला असून ह्या दिवशीची इंग्रजी तारीख ८ फेब्रुवारी १२८९ इसवी अशी येते.

प्रस्तुत लेखांत वर सांगितलेल्या दिवशीं यादव रामचंद्राचे कारकिर्दीत, त्याचा मांडलिक श्री जाईदेव, व कोंकण प्रान्तावरचा अधिकारी श्री कान्हरदेव हा असतांना, कान्हरदेवानें कांहीं जमीन (बहुधा एका

देवाल्यास) पूजा करण्यासाठी दान केल्याचा उल्लेख असून. जी भूमि दान केली तिच्या चतुःसीमांत पश्चिमेस कालवाहर या गांवातील (जमीन?), उत्तरेस नदी, व पूर्वेस डोंगर होता असें म्हटलें आहे. हे कालवाहर अर्थात सध्याचें कालवार होय. हा दगड ज्या शेतांत होता त्याचें नीट अवलोकन केलें असतां त्या शेतास वर सांगितलेल्या खुणा बरोबर जमतात व त्यावरून तो दगड लेखांत उल्लेखलेल्या जमिनींतच आतां पावेतो उभा करून ठेवला होता असें दिसतें. लेखाचे शेवटीं हें शासन चिरकाल टिको अशी सदृच्छा प्रगट केली आहे. जो कोणी या आज्ञेचें पालन करणार नाही त्यास गद्धेगाळाची शिवीही दिली आहे. व शेवटीं मराठीत लिहिलेल्या मजकुरांत या दानकृत्यामुलें मिळालेली कीर्ति शेकडों लोकांच्या मनांत वारंवार येऊन त्यांचें मंगल होवो असें म्हलें आहे.

या लेखांतील कान्हरदेव याचा उल्लेख मननीय आहे. शके ११८३ ते ११९४ च्या दरम्यान केव्हांतरी यादव रामचंद्रानें शिलाहार सोमेश्वर याचा पराभव करून कोंकणांत राज्य प्रस्थापित केलें; कारण सोमेश्वराचे लेख शके ११८३ पर्यंतचेच सांपडतात. व शके ११९४ च्या ताम्रपटांत यादव रामचंद्रानें अच्युतनायकास कोंकणाधिकारी नेमल्याचा प्रथम उल्लेख सांपडतो. शके १२१० मधील प्रस्तुत लेखांत अधिकाऱ्याचें नांव कान्हरदेव असें आलें आहे. शके १२१२ मधील ठाणें ताम्रपटांत याची कृष्णदेव व कान्हरदेव अशीं दोन्हीही रूपें आढळतात. कल्याण जवळ अगासन ह्या गांवी सांपडलेल्या शिलालेखांत (शके १२२२) मात्र हा अधिकारी कोणी जाईदेव नांवाचा गृहस्थ होता असा उल्लेख आहे; यावरून कान्हरदेवाकडे कोंकणातील अधिकारपद सुमारे १०-१२ वर्षे चालू होतें असें दिसतें. (प्रस्तुत लेखांतही जाईदेवाचें नांव आढळतेंच)

भाषेच्या दृष्टीनें या लेखांतील कांहीं शब्दप्रयोग विशेष लक्ष्यांत ठेवण्यासारखे आहेत.

१. एपि. इंडिका, भाग १३, पृ. १९८.

२. J. R. A. S., भाग ५, पृ. १७८.

३. राजवाडे, इतिहाससंग्रह, वर्ष २, ऐतिहासिक स्फुट लेख, भाग १, पृ. ७७-७८; व एपि. इंडिका, भाग २३ पृ. २८२.

[१०५]

वाचनः

- १ ओं [॥] सकु संवतु १२१० सर्वधारि सं
 २ वत्सरा माघ सुधर भौमे अद्यह श्री
 ३ मत् प्रौढ प्रताप चर्कवर्ति श्री रामच-
 ४ द्रदेव राया विजयोदये ॥ तत्पाद पद्मो
 ५ पाजि(जी)वि माहामंडलेश्वर जाईदेव आ
 ६ धिपति सर्वकरणां आधिपति श्री कों
 ७ कण अधिकारिणां श्री कान्हरदेवु + + +
 ८ श्री प्रतिपत्यौ तस्मिन् काले प्रवर्त[माने*] [X]
 ९ श्री कान्हरदेवो विददाति । श्रीकृ $\times \times \times^2$
 १० कोटि निमित्त्यै $\times \times \times \times \times \times \times \times \times^2$
 ११ जादव राधिएं समा $\times \times^2$ असे यांत
 १२ स भूमि यस्य आघाटनानि । पूर्वे डोंग
 १३ र वंद $\times$ । उत्तरे । नदि पश्चिमे काल-
 १४ बाहार ग्रामामदि $\times$ कावे $\times \times^2$ एवं
 १५ चतुरमपि आघाटन समेतां $\times \times \times \times^2$ भूमि कान्हेदेवे पूजा निमी
 १६ त सर्व वा(बा)धापूर्वक $\times \times \times \times \times \times \times^2$
 १७ $\times \times \times \times \times \times \times^2$ जो तपूं तंवरे
 १८ सूर्या $\times \times \times \times \times \times \times \times \times^2$
 १९ पूर्वी वारेआं $\times \times \times \times$ आनि
 २० होवि कोणुहुवि जो लोपी तेहाचिएं
 २१ माणे गाढों झवे । $\times \times \times \times \times$ पूर्वक
 २२ नेणवें । सावर संपादिली ख्यात
 २३ भलि हे लाखाचितां पुनवता ।
 २४ निरुंतर विजैआ होउ । मंगलं
 २५ माहेंश्चेति सुभं(भ)वतु । सा(शा)सन
 २६ लिखापता रामेण $\times \times \times \times$

१ मूल दगडावरून.

२ येथें व पुढें लेखांतील जेवढीं अक्षरें वाचतां येत नाहीत तितक्या
 कृत्यांनी निर्दिष्ट केलीं आहेत,

Summary in English

[1] An Important Rashtrakuta Copper-plate Grant

This set of two copper plates, complete with its ring and seal, was found in the possession of a brahman at Hingni Berdi, a village near Dhond (Poona). A short summary of it with an inaccurate text was published in the Sixth Sammelana Vrutta of the Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala. In view of the importance of the record, it is re-edited here from the original plates preserved in the B. I. S. Mandala.

The record refers to the Rashtrakuta dynasty and it is stated that a Rashtrakuta princess Shyavalangi Mahadevi, the queen-consort of Rashtrakuta Devaraja and Mother of Manaraja, donated an agrahara land called Kamali Bhuhaka situated in Kongara-kotane (?) to a Brahman called Nanna. The donee belonged to the Agastya gotra. In addition to this land a Dakshina of 500 Golden bars was given to the brahman, with the consent of Rashtrakuta Vibhuraja. The donation was made on the occasion of a Vaisakhi Pournima (Full Moon day in the Month of Vaisakha) in the 2nd Regnal year of the King Vibhuraja.

The name of Vibhuraja does not appear in the genealogy of kings from the Rashtrakuta dynasty. The name of King Devaraja mentioned in these plates, however enables us to identify him as the father of Rashtrakuta Avidheya of the Pandurangpalli plates and the grand father of Rashtrakuta Abhimanyu of the Undikavatka plates. MMP. Prof. V. V. Mirashi who has traced the history of this branch of the Rashtrakutas of Manapura has shown that Devaraja had three sons ; the names of only two of them have been known so far. As the Queen of Devaraja is also called the Mother of Manaraja in the present inscription, it is clear that Manaraja mentioned in it is the name of the hitherto unknown third son of Devaraja. It is very probable that this prince

[१०७]

was named after his grandfather Mananka, the founder of Manapura house of the Rashtrakuta dynasty. As the present plates were incised in the reign of Vibhuraja, there is a possibility that Vibhuraja and Manaraja are the names of one and the same person.

Palaeographically the plates are assignable to the 5th century A. D. The text of the plates is corrupt in many places and the scribe has copied it from the Bhurjapatras or Tadapatras in a wrong manner, without following the proper order of the leaves on which the document was originally written.

[2] Prince of Wales Museum Plates of Silahara Chhadvaideva

(By MMP. Prof. V. V. Mirashi, M. A.,
and Dr. M. G. Dikshit, Ph. D.)

These Plates from the Da Cunha collection are now preserved in the Prince of Wales Museum, at Bombay. Mr. R. D. Banerji, published a short summary of these plates in P. R., A. S. I., W. C., 1919-20, pp. 55-56, with considerable inaccuracies. Dr. Altekar also has cited some passages from these in his *Rashtrakutas and their times*, The text of the grant is published here for the first time with the kind permission of the authorities of the Prince of Wales Museum.

The plates refer to the Silahara dynasty. It is stated that Chhadvaideva, a Maha-samanta and a younger brother of Goggi, confirmed the grant of some land situated at Salanaka in the Panad Vishaya, in favour of a brahman called Chada-deva, a resident of Janhupura, on the occasion of a lunar eclipse. This grant was first promised by the Silahara Prince Vajjada, and Chhadvaideva executed it after the death of his nephew.

The plates are engraved in cursive characters and present many difficulties in decipherment on account of omission of words and passages and for want of clearness.

The plates are not dated and the lunar eclipse mentioned in it does not admit of any verification. From the genealogy of the Rashtrakuta Kings occurring in them, the plates however can be dated between 939 to 968 A. D. during the rule of Krishna III.

The name of Chhadvaideva does not occur in the known genealogy of the Silahara dynasty. There is no ambiguity, however, about his succession to the Silahara throne.

The Panada Vishaya mentioned by the grant is identified with the territory around Poyanad near Alibag in the Kolaba District and the village Salanaka with Salinde, 6 miles S. E. of Poyanad. The same villages are also mentioned in the Baroda Museum plates of Aparajita.

[3] A New Copper-plate Grant of Silahara Chhittaraja

Saka 946

This transcript of a Silahara copper plate grant was made available to me through the courtesy of Prof. H. D. Velankar. The original plates are not forthcoming and the transcript published here was recorded by Mr. Rajadhyaksha as recited to him by Mr. Natoo, in whose possession the plates once were. Though there are several mistakes in this transcript, a very close study of the document reveals that the original plates from which this transcript was committed to memory was a genuine Silahara document. Several verses from it occur in many Silahara records which have been noted (in the foot-notes) in citing the text. Comparision with other Silahara documents and the fact that the owner of the document had no knowledge of Silahara history makes us believe that the reciter had intention of forging. His desire to elicit information pertaining to the document was genuine.

The transcript as recorded here states that Silahara Chhittaraja donated two villages of the name of Karadanda and Kolavalli situated in the Panad Vishaya to a

brahman called Kotanakrama, at the instance of the Queen Padmala Devi. The date of the grant is Saka 946, 13th. day of the dark half of the month of Bhadrapada. This date corresponds to 7th September, A. D. 1021. (Pillai, Indian Ephemeris, III, 45).

Though the original of the plate is not forthcoming, the name of Padmala Devi recorded by it is known for the first time through this transcript. The names of Mahamahopadhyaya Mahakavi Sri Rama Pandit, who was a Prime Minister of Chhittaraja, occurs for the first time. The name of Nagalaiya, the Svikarana, is recorded in other inscriptions of Chhittaraja as the Prime Minister and it appears therefore that he succeeded Rama Pandit in his office.

The name of the Minister of the War and Peace is given as Sri Jogapai. This name of the Brother of Mahabhandagara-sen Sri Mahakavi is common to all the known inscriptions of Silahara Chittaraja.

[4] Savai-Vere Copper-plates of Kadamba Guhalla Deva (II)

Saka 960

This set of three copper-plates was found in the village Savai-veré, in the Goa Territory ; and was purchased for the Indian Historical Research Institute, St. Xavier's College, Bombay, by Rev. H. HERAS, S. J., the Director of that Institute. It was edited with considerable inaccuracies in Prof. Moraes' KADAMBA-KULA, Appendix III, No. 1.

Knowing the historical importance of this grant as the FIRST KNOWN COPPER PLATE INSCRIPTION of the Kadambas of Goa, it is edited here with the kind permission of Rev. H. Heras, S. J.

It purports to record the donation of certain land to Narayana Bhatta, the preceptor of the family, by Guhalla Deva, after taking a holy bath in the sea at Gokarna on the

Full Moon day in the month of Chaitra in Saka 960, on the occasion of a lunar eclipse. This date corresponds to 23rd March 1038. (Pillai, *Indian Ephemeris*, III, 78.)

The genealogy of this prince is traced to his five ancestors whose names are known for the first time through this record. The historical data from this grant is fully dealt with while editing the text. Interesting side-light is thrown on the administrative system of the Kadamba dynasty and its connections with the ruling chieftains like the Silahara and other families. It is brought to the notice of the scholars for the first time that the donor of this plate was only a minor son of the King Shashtha who had entrusted the administration of his kingdom to this son during his pilgrimage to Somanath in Kathiawar.

This inscription has a striking resemblance with the Gandevi stone inscription of Shashtha, found recently in Gujarat, which was engraved by Shashtha while he was actually on his way to the Somanath shrine.

The Plates have fully been edited in the Pannalal Memorial Number of the Journal of the U. P. Historical Society for 1945.

[5] **Vehar Inscription of (Silahara) Anantdeva**

Saka 1003

This inscription formerly recovered from the Vehar lake site near Bombay, is preserved in the Prince of Wales Museum, Bombay. Pandit Bhagwanlal Indraji's rendering of this inscription roused a great curiosity amongst the Parsi Scholars because of the supposed reference to KHORASAN MANDLI (the original home province of the Parsis in Iran) occurring in it. From a detailed study of the characters it is now proved that the reading Khorasan is incorrect and that the inscription has nothing to do with the Parsis though this

[१११]

community was very well settled on the Western sea-coast in the 11th century A. D.

The inscription refers to the reign of Silahara Anantapala and his minister Rudra Pai. The donor was one Ajjapa Nayaka, son of Mataiyya, belonging to the Viyadika family. The donee was one Siddha Khiramananga Pai. The date of the grant is (Saka) Samvat 1003 which corresponds to A. D. 1073.

The village Vena Patan occurring in the inscription probably refers to Vihar itself where the stone bearing this inscription was first found.

[6] Kolhapur Inscription of Silahara Bhoja II Saka 1104

The slab bearing this Inscription is preserved in the Harihareshwar shrine in the compound of Sri Mahalaxmi temple at Kolhapur. Prof. Hariprasad Shastri, of Ahmedabad, drew my attention to this and with his kind help the present inscription is published here for the first time.

The inscription consists of 39 lines of writing which are fairly well preserved.

The inscription refers to the reign of the Silahara king Bhoja II, and states that king granted a piece of land to four priests residing in the Matha built by Sahavasi Lokana Nayaka for the worship and maintainance of the Uma-Maheshwar image installed there. The land donated was in a village called Selleyavad, situated in the Panvukage golla (Division). This village is identified with modern Shelevadi near Kagal, in the Kagal Jahagir.

The inscription is dated Saka 1104, Subhakrit Samvatsara, 4th day in the bright half of the month of Pausha, on the occasion of Uttarayana Sankranti (Solistice). The date corresponds to 1st. Dec. 1182 A. D. (Pillai, *Indian Ephemeris*, III, 367).

The Matha referred to in the inscription is also mentioned in another inscription found at Kolhapur ; and the name of Panavukage golla occurs in the Bamani inscription.

[7] Manikpur Inscription of Silahara Aparajita II

Saka 1119

This inscription, now preserved in the Prince of Wales Museum, Bombay, was found at Manikpur, a village in the outskirts of Bassein in the Thana District.

It records the donation by Silahara Aparajita (II) to a priest named Vedanga-rasi, the worshipper of the Someshwara Temple (probably situated in Manikpur itself). The grant consisted of certain plots of lands in the village Satuli (modern Sativli, 4 miles N. E. of Bassein). The inscription is dated 10th day of the dark half of the month of Kartika in Saka 1119, which date corresponds to 6th November 1197 A. D. (Pillai, *Indian Ephemeris*, III, 379).

The inscription further refers to a certain Joghu Nayaka, who donates something to the same temple priest, but the portion recording this is considerably damaged.

The names of the Ministers of Aparajita, recorded in this inscription in the usual manner of Silahara inscriptions, are Sri Laxmana Nayaka and Sri Sahamalla deva.

Out of the 8 known inscriptions of Silahara Aparajita, only 4 have been edited so far. This is the fifth one.

[8] A Stone Inscription from Dive-Agar

Saka 1176

The stone on which this inscription was found incised is now preserved in the garden of Mr. Yeshwantrao Joshi, at Dive-Agar (P. O. Borli-Panchetan) in the Janjira State,

[११३]

The object of this inscription is to record the gift of an orchard situated in the Dipaka Grama by one Rama Mandalika a feudatory of Sri Ananta Deva, to one Ganapati Nayaka.

The inscription is dated 8th day in the dark half of the month of Ashadha in the Saka year 1176 when the Cyclic year was Ananda. This date corresponds to 24th June 1254. A. D. (Pillai, *Indian Ephemeris*, IV, 110).

Very few inscriptions are known for the inter-regnum between the rule of Silahara Kesideva, whose latest known inscription is dated Saka 1162, and that of Silahara Somehwara whose earliest date so far known is Saka 1181. The present inscription, which mentions a petty chief Anantadeva and his vassal Sri Rama Mandalika, is dated between this interval of 20 years. One is not certain whether Anantadeva alluded to by it was a Silahara prince, as the dynastic name is absent. There is a possibility of his being an independent chieftain who established himself on the coastal town of Dipaka after taking advantage of the rivalry between the Silaharas and the Yadavas during that period.

[9] Neurgaon Stone Inscription of Yadava Ramachandra-deva.

Saka 1200

This fragmentary inscription is preserved in the compound of the Sankateshwara Temple at Neurgaon (Taluka-Gangapur; Dist : Aurangabad.) in H. E H. the Nizam's Dominions.

One of the two pieces on which the inscription was incised is now built in the ceiling of the above temple. The other fragment is lying in the open near the temple. Both these pieces constitute one inscription which has several points in common with the Purushottamapuri and Paithan copper-plate grants of Yadava Ramachandradeva.

The object of the inscription is to record the donation of an agrahara land to 87 Brahmanas (names and their gotras

stated) by the Yadava King Ramachandra Deva, at the instance of his preceptor, when he was camping at Nupura-grama (i. e. Neurgaon).

The grant is dated the 11th day in the bright half of the month of Kartika (Kartiki Ekadasi day) in the Saka year 1200; This date corresponds to 17th October 1279 A. D. (Pillai, *Indian Ephemeris*, IV, 161)

The donated land consisted of two villages Bilva-grama and Pippala-grama situated in the Nidhivasa Khampanaka and were bounded on the East by Suriegau and Nidvasa; by Idalagau and Punade-gau and Pache-gau on the South; by Takali and Dome-gau on the West; and by Ghoghar-grama on the North.

Most of the villages mentioned in the inscription can now be identified as situated in the Nevasa Taluka of the Ahmednagar District. Bilva-grama corresponds to Bel Pandhari (4 miles of Neavasa) and Pippala-grama is represented as Bel-Pimpalgaon about 3 miles in the same direction from Nevasa. Surie-gau is modern Suregaon, situated on the southern banks of the Godavari, about $7\frac{1}{2}$ miles due north of Nevasa; Nidhivasa, the chief town after which the Khampanaka (Division) was named is clearly Nevasa, which is also referred to by its variant Nidvasa. Idalagau cannot be identified on the maps. Punade-gau is modern Punatgaon and Pachegau still retains its old name. Both these villages are situated at a distance of nearly 5 furlongs from each other on the Northern banks of the river Pravara. Takali and Domegrama have retained their old names and are now known as Takali-bhan and Domegaon respectively. These are situated $1\frac{1}{2}$ miles apart from each other at a distance of nearly 8 miles to the south of Neurgaon where the present inscription was found. Ghogharagaon is a small village on the Southern banks of Godavari. Most of the villages mentioned in the inscription are referred to in the literature of the Mahanubhava sect. They were the places frequented by sojourn of Sri Chakaradhara, the Founder of the Mahanubhava sect, a contemporary of Yadava Ramachandra deva,

[११३]

**[10] Kalwar Inscription of the Time of
Yadava Ramachandradeva
Saka 1210**

This inscription is preserved in a field in the outskirts of the village Kalwar, near Bhivandi in the Thana District. The Bombay Gazetteer, Vol. XIV, p. 396 alludes to this inscription but the full text of it was never published before.

The object of this inscription is to record the gift of some land in the village Kalawahar (i. e. Kalwar) by Kanhardeva, the Minister in charge of Konkan (Konkanadhikari) during the reign of Yadava Ramachandra Deva. The inscription also alludes to Jai-deva, the prime minister of Ramachandra.

The inscription is dated the 2nd day in bright half of the month of Magha in the Saka year 1210. This date corresponds to 8th February 1289 A. D. (Pillai, *Indian Ephemeris*, IV, 180)

The name of Kanhara Deva, as the Minister in charge of Konkan appointed by the Yadava King appears for the first time in the present inscription though it is also known from a copper-plate grant found in Thana dated two years after the present record (Saka 1212); In the Agasan Inscription of Yadava Ramachandra another officer named Jai-deva is said to have held the same office. This proves that Kanhara held the office of the Konkanadhikari for nearly 12 years.

The inscription is important for several words in the Old Marathi language occurring in it.

सूचि

अ	क
अगस्त्य (गो) ३, ८, ९६	कदंब-कुल ४६, ४७
अगासन, (गा) १०४	कदंब (गोवे शाखा) जुना ताम्रपट ५०
अग्निष्टिका, ९५	कदंब प्रधानाची नांवे ५८
अच्युतनायक (मं) १०४	कदंब राज्यव्यवस्था ५८
अज्यपानायक (मं) ६९, ७२	कदंब लांछन सिंह ४७
अण्णाचार्य पंडितराव ७३	कपर्दि (शिरा) २१, २९
अनंतदेव (शिरा) ६९ ८५,	कमलीभूहक (गा) २
अपराजित (शिरा) १३, २०, २१, ३५	करदांड (गा) ३६-३७
अपरादित्य (शिरा) ८२	कलियण नायक ७६
अमोघवर्ष (रा.रा) १८, १९	कण्व (गो) ९६, ९७
अरिकेसरी (शि. रा.) ३४	कशेळी ताम्रपट ७४.
अरुआर ९५	कंटकाचार्य (क.रा.) ५०
अवळसकर शां. वि. ८५	‘कंदलमूलीय’ ५५
अक्षर-विन्यास-चर्चा ७१	कागळ (गा) ७७
आ	कान्हरदेव, (मं) १०३, १०४,
आदित्य ४९	काणे, महामहोपाध्याय पां. वा, ४६
आपटे, द. वि. ५९	कारी=केरी (गा) ३९, ५८
आळतेकर, डॉ. ९	कालवार (गा) १०३
आंगिरस (गो) ९७	कालवाहर (गा) १०३
इ-ई	कालोल्लख ६, १३, २७, ४७, ६९, ७४,
ईडलगांऊ (गा) ९०, ९२	८१, ८५, ९०, १०३.
इंडियन हिस्टारिकल रिसर्च	काश्यप (गो) १३, २९
इन्स्टिट्यूट ४६	कुळकर्णी R. V. ७३
उ	केशीदेव (शि. रा.) ५३, ८६, ८७
उदय प्रभ, ५३	कौगज, गोविंद ७५
उमा-महेश्वर मूर्ति ७६	कौगार कोटने ? (गा) २

क. रा. = कदंब राजा
 गा = गांव
 गो = गोत्र
 दे = देवालय
 प्र = प्रदेश

मं = मंत्री
 या. रा. = यादव राजा
 रा. रा. = राष्ट्रकूट राजा
 शि. रा. = शिलाहार राजा

[११७]

कोहालपुर, (गा) ५५, ५८, ७३

,, महालक्ष्मी, ५५, ७३

कौशिक (गो) ९६, ९७

कौकणातील लहान राजे, ८७

कौकणाधिकारी, १०४

कोटणक्रम, ३६,

कौडिण्य (गो) ९६, ९७

ख

खरे. श्री. ग. ह. ७३

खातेगांव (गा) ९१

खिरामणंग पै. ६९, ७१, ७२

खोरासान (प्र) ७०

ग

गर्ग (गो) ९६, ९७

गणपति नायक ८५

गणदेवी शिलालेख ४९, ५०, ५४, ५६

गुडीकट्टी लेख ५७

गुम्म ३६, ४४, ४५

गूहलदेव (१) (करा) ५४

गूहल (क. रा) २, ४८, ४९, ५६, ५७

गोगि (शिरा) १२

गोकर्ण क्षेत्र (गा) ४९, ५५, ५८

गोदावरी नदी ८९

गोवर्धन (मं) ४९

गोविंद (कौगज) ७५

गौतम (गो) ९६

गौरी ५४

गंग (कुल) ४६

घ

घोघरग्राम (गा) ९०, ९२, ९४,

च

चंद्रपुर (गा) ४९, ५९

चाडादेव १३

चांदोरकर पां. वि. १

चिपळूण (गा) ३४

चौघारपाडा लेख ७३, ८६

छ

छद्देदेव (शिरा) ९, ११, १३, २१

छित्तराज (शिरा) २१, ३२, ३३, ३४,

३७, ५५

छेपाटी ८२

ज

जगझपु ५३

जयकेशी (क. रा.) ५२, ५६

जन्हुपुर (गा) १३

जाईदेव (मं) १०३, १०४

जीमूतवाहन १९

जोडपै (मं) ३५, ४५

जोधुनायक (मं) ७२

जैतुगी ८७

झ

झंझ (शिरा) २०, ५१

झंपड ५३

झंपडाचार्य ४०, ५१, ५३, ५४

झंपानृत्य ५१

झिम्मा ५१

क. रा. = कदंब राजा

गा = गांव

गो = गोत्र

दे = देवालय

प्र = प्रदेश

मं = मंत्री

या. रा. = यादव राजा

रा. रा. = राष्ट्रकूट राजा

शि. रा. = शिलाहार राजा

[११८]

ट
टाकली (गा) ९०, ९२, ९३

ठ
ठाणे ताम्रपट ३४

ड
डा कुन्हा ९
डोमेगाऊ (गा) ९०, ९२, ९३, ९४,

त
तगरपुर (गा) ७६, ७७
तास (प्र) ४९, ५८, ६४
ताम्रपट विभुराज याचा १
,, च्छदैदेव याचा ९
,, च्छित्तराज याचा ३२
,, गूहलदेवाचा सावईवेरे ४६
,, वर्णन १, ९, १०, ३२, ४७

तिवरे (गा) ४६
त्रिलोचन (करा) ५०
तैलप (चाळुक्य राजा) २२
त्याग-जगद्वंश-द्वंशपडाचार्य ५०, ५१, ५२, ५३

द
दीपक ग्राम (गा) ८५, ८६
दिवे-आगर (गा) ८५
देगांव (गा) ९१

ध
धृतकौशिक (गो) ९७

न
नन्नस्वामी ३, ८

नागलैय (मं) ३५, ४५

नागणैय मं ३५

नागवर्मन (करा) ५४

नागमठाण (गा) ९१

नातू श्री. ३२

नारायणभट्ट ४९

निद्रासें (गा) ००-९१

निधिवास खंपणक (प्र) ९०-९१

नुपुरग्राम (गा) ९०

नेऊरगांव (गा) ८९, ९१, ९५

प
पन्नलदेवी; (च्छित्तराजाची पत्नी) ३७
पट्टवर्धन कुल ४९
पणवुक्को गोहळ (प्र) ७४, ७६, ७७
परमेश्वरभट्ट ४९
परेरा ५९
पाचेगाऊ (गा) ९०, ९२
पार्थश्व (गो) ९६
पाणाड विषय (प्र) १२, २२, २३, २८, ३५

पारशी संशोधक ७०

पिप्पलग्राम (गा) ९०, ९२, ९४

पिसुलेंकर पां. ४६

पुनादेगाऊ (गा) ९०, ९२

पुरुषोत्तमपुरी ताम्रपट ९५

पोतदार दत्तो वामन १

पोयनाड (गा) २३, ३५

पौण्ड्र (गो) ९७

क. रा. = कदंब राजा

गा = गांव

गो = गोत्र

दे = देवालय

प्र = प्रदेश

मं = मंत्री

या. रा. = यादव राजा

रा. रा. = राष्ट्रकूट राजा

शि. रा. = शिलाहार राजा

[११९]

पृथ्वीचंद्र भोगशक्ति २

फ

फलीट, डॉ. ५१

ब

बानर्जी राखलदास ९

बार्नेट, डॉ. ५१

बिल्वग्राम (गा) ९०, ९२, ९४

बुल्हर, डॉ. ५१

बेत्तगी (गा) ५९

ब्राह्मणाची नावे ९५

भ

भगवानलाल, इंद्रजी ७०, ७१

भा. इ. सं. मडळ १

भारद्वाज (गो) ९६, ९७

भोईघर (गा) ३२

भोज (शि. रा.) ७३, ७४, ७५, ५६

मं

मराठी शब्द, जुने १०३

महानुभावीय ग्रंथ ५३

आचारस्थळ ९४

दृष्टांत पाठ ९२, ९३, ९४

पूजावसर ९३

रत्नमाळास्तोत्र ९३, ९४

लीळाचरित्र ८७, ९२, ९३, ९४

स्थान पोथी ९३

स्मृतिस्थळ ९२, ९३,

शिशुपालवध ५३

महादेव (यारा) ८७

मातैय ७२

माध्वाली, ४९

माणराज, (रारा) १

मांडव्य (गो) ९७

माणिकपुर (गा) ८१

मालव्यदेवी ५४

मासेला (गा) ४६, ४७

मैत्रेय (गो) ९६, ९७

मैत्रकुशिक (गो) ९७

मौनभार्गव (गो) ९६

मिराशी. प्रो. वा. वि ५, ९

मुम्मुणि (शिरा) ५५

मुद्रल (गो) ९६, ९७

मुवई म्युस्त्रियम ६, ९, ५६, ६१, ८१, १०३

मोराएस. प्रो. ४६

मंचकपल्ली (गा) १२, २३

य

यादव धामधूम ८८

,, कौकणावर स्वाग्या ८६

र

रामचंद्रदेव (यारा) ८९, ९०, ९१,

१०३, १०४

राजाध्यक्ष. श्री. ३२

राम मंडलिक ८५, ८६

राष्ट्रकूट ताम्रपट १, २

,, मानपूरचे; घराणे २, ४, ५, ५

,, वंशाची शिलाहारलेखांत प्रशस्ति १४

,, गोविंद. १५, १६

क. रा. = कदंब राजा

गा = गांव

गो = गोत्र

दे = देवालय

प्र = प्रदेश

मं = मंत्री

या. रा. = यादव राजा

रा. रा. = राष्ट्रकूट राजा

शि. रा. = शिलाहार राजा

राष्ट्रकूटेश्वरवंश ३
 राष्ट्रकूट अभिमन्यू ४, ५, ६
 राष्ट्रकूट अविधेय ४, ५, ६,
 ,, माणराज २, ३, ५, ६, ७
 ,, देवराज २, ३, ५, ६, ७, ८
 ,, अमोघवर्ष १७, १८, १९
 ,, विभूराज ३, ५, ६, ७,
 ,, कृष्ण ३ १३, १९,
 राच्यामल्ल १८,
 रुद्रपै (मं) ६९

ल

लिपि विवेचन ४८
 लेखांचे वर्णन १, १०, ११, ३२, ४७
 ६९, ७३, ८१, ८५, ८९, १०२

लोकणनायक ७४
 लोकणनायक मठ ७६
 लौहित (गो), ९७
 लघुमिदेव ९५

व

वज्रड (शि. रा.) १२, २१
 वत्स (गो) ९६, ९७
 वसई (गा) ८१
 वळवई (गा) ५९
 वळवाड (ग) ७६, ७७
 वादाठाण (गा) ९०
 वाशिष्ट (गो) ९६
 विभूराज (सारा) १, २, ३, ६
 विनायक ७५

वियाडिक, वंश ६९, ७२
 विहार (गा) ६९, ७१
 वेणापटण (गा) ७१, ७१, ३२
 वेलणकर प्रो. ह. दा. ३२,
 वेदांगराशी ८२
 वेरक (गा) ४९, ५९
 वैद्य, रा पां ९९
 वैद्यघोवरगांव (गा) ९१
 " व्याघ्रमारी " ५४

स

सतुली (गा) ८२,
 संवत्सर आनंद ८५, ८८; प्रमाथिनी ९०,
 १०३; बहुधान्य ४९, ६७; सर्वघारी
 १०३, १०५; शुभकृत ७४, ८०
 साउवै-सावई (गा) ५९
 सावईवेरे (गा) ४६, ५७, ५८
 सालणक (गा) १२,
 सांडोर (गा), ८७
 स्थानक (गा) ५५, ५८,
 सिरि-श्री ४९
 सिंघण (यारा) ८६, ८७
 सेउंणदेश (प्र) ९०
 सेलहार ८३
 सेल्लेयवाड (गा) ७४, ७७
 सुकथनकर, शास्त्री भवानीशंकर ४६,
 सुकृत-कीर्ति-कल्लोलिनी ५३
 सुरिएगांऊ (गा) ९०, ९१, ९२
 सुवर्णतुला ४९

क. रा. = कदंब राजा

गा = गांव

गो = गोत्र

दे = देवालय

प्र = प्रदेश

मं = मंत्री

या. रा. = यादव राजा

रा. रा. = राष्ट्रकूट राजा

शि. रा. शिलाहार राजा

[१२१]

सोमेश्वर (दे) ८२

सोमेश्वर-प्रभासपट्टण (गा) ५५, ५८

सोमनाथ क्षेत्र (गा) ५५, ५६, ५८,

सोमेश्वर कदंब व शिलाहार भक्ति ५६

सोमेश्वर (चालुक्य) ५७

संकटेश्वर (दे) ८९

श

शक ९४६-३२, ४५; ९६०-४६,

६७; १००३-६९; ११०४-७३,

७९; १११९-८१, ८३; ११७६-

८५, ८८; १२००-८९, १०२,

१२१०-१०३, १०५;

शलाका ६, ७

शाठ्यायन (गो) ४९

शाल्मी. हरीप्रसाद, प्रो. ७३

शांडिल्य (गो) ९६

शिलाहार राजघराणें ५५

शिलाहार ५३, ८६, ८७, १०४

शिलाहार, अनंतदेव, ६९, ८५,

,, अपराजित १३, २०, २१, ३५

,, अपरादित्य, ८२,

शिलाहार अरिकेसरी, ३४,

,, कपर्दी, २१, २९,

,, केशीदेव, ५३, ८६, ८७,

,, गोविं, १२,

,, च्छद्वैदेव, ९, ११, १३, २१,

,, च्छित्तराज, २१, ३२, ३३, ३४,

३७, ५५.

,, क्षेम, २०, ५१,

,, भोज, ७३, ७४, ७५

,, मुम्मुणि, ५५

,, बज्जड, १२, २१

शिलार नांवाची कथा १९

शिशुपालवध ५३

ष

षष्ठ १ (करा) ५०

षष्ठ २ (करा) ५५

ह

हरित (गो) ९६

हरिहरेश्वर (दे) ७३

हेरास, फादर ४६

हिंमणी बेरडी (गा) १

हुल्श, डॉ. ५१

क. रा. कदंब राजा

गा = गांव

गो = गोत्र

दे = देवालय

प्र = प्रदेश

मं = मंत्री

या. रा = यादव राजा

रा. रा. = राष्ट्रकूट राजा

शि. रा = शिलाहार राजा

Some Important Publications of the Mandal

				Rs.	As.	P.
1	Rajwade Khand Sthallasuchi (Place index to Rajwade's Sources of Maratha History)	...		4	0	0
2	Historical Miscellany (in English)			1	0	0
3	Sources of the Mediaeval History of the Deccan Vol. I and II (G. H. Khare)	...		4	0	0
4	Coins in the Mandal	...	...	1	0	0
5	Qutbshahi of Golkonda (in English)	...		4	0	0
6	Album of the B. I. S. Mandal	...		0	8	0
7	Vijayangar Commemoration Volume	...		4	0	0
8	Research Materials on Poona Vols. I-III			5	0	0
9	Dandaniti (Jurisprudence of Shivaji's times (V. S. Bendre)	...		3	0	0
10	B. I. S. Mandal's Quarterly Volumes 1 to 25. per Volume	...	...	4	0	0

Please ask for the Catalogue of Publications

Hon. Secretary,

Bharat Itihas Samshodhak Mandal,

313 Sadashiv, Poona 2